

# LA SALUT A LA COL·LECCIÓ *MONUMENTA BORGIA*\*

FRANCESC DEVESA I JORDÀ  
Hospital Francesc de Borja (Gandía, Valencia)

## **Resum**

A l'objecte d'estudiar la salut, hem revisat la col·lecció documental del segle XVI *Monumenta Borgia*, centrada en Francesc de Borja. De 2769 documents, 1231(44,5 %) contienien algun aspecte de salut, que fou major en les cartes de dones (57,81%) que en les d'homes (43,90 %). Les dones mostraven més preocupació per la salut pròpia (25,78 %) i aliena (32,03 %) que els homes (13,12 % i 10,10 % respectivament). Les cartes de Francesc de Borja no van mostrar, respecte a les dels altres, cap diferència significativa en contingut de salut o interès per la salut aliena i pròpia. De les 2974 mencions a la salut, 2320 (78,01 %) foren de tipus clínic, 399 (13,42 %) terapèutic, 166 (5,58 %) preventiu i 89 (2,99 %) d'altres tipus. La majoria de grups nosològics estaven representats, destacant les febres amb 153 referències i la patologia de la violència amb 203. La teràpia contenia 120 referències de tipus ambiental i 106 de tractament específic, on destacaven 31 al·lusions a sagnies o porgues i 53 a medicines o aliments/medicina. Es van trobar als textos 11 espècies botàniques, incloent algunes exòtiques com *mechoacan*, *guayaco* o *china*. En 87 (7,10 %) ocasions els documents amb contingut de salut mencionaven metges, cirurgians o altres agents sanitaris.

## **Abstract**

With the aim of studying health we examined the documentary collection *Monumenta Borgia* (16<sup>th</sup> century), centered on Francis Borgia. Out of 2769 documents, 1231 (44.50 %) contain some aspects related to health: 57.81 % in the letters written by women and 43.90 % in those written by men. Women appeared to be more worried about their own health (25.78 %) and

---

\* El present treball ha tingut el suport de l'Associació per a la Investigació Sanitària a La Safor (AISSA) i va rebre el premi Ròel de l'Institut Mèdic Valencià 2013.

others health (32.03 %) than men (13.12 % and 10.10 %, respectively). Francis Borgia's letters show no significant difference as regards health content. Out of 2974 mentions about health, 2320 (78.01 %) are clinical, 399 (13.42 %) about treatment, 166 (5.58 %) are preventive, and 89 (2.99 %) deal with other aspects. Most nosological groups are documented, especially fevers (153 references) and the pathology of violence (203 references). Therapy includes 120 environmental type references and 106 references to specific treatments –among them, 31 mentions to phlebotomy or purgatives and 53 to medicines or food as medicine. 11 botanical species are mentioned in the documents, among them some exotic plants such as *mechoacan*, *guayaco* or *china*. On 87 (7.10 %) occasions the documents related to health mentioned doctors, surgeons or other sanitary agents.

*Paraules clau:* Medicina, Correspondència, Segle XVI, Francesc de Borja.

*Keywords:* Medicine, Correspondence, 16<sup>th</sup> century, Francis Borgia.

*Recibido el 18 de octubre de 2013 – Aceptado el 17 de diciembre de 2013*

## 1. INTRODUCCIÓ I OBJECTIUS

La documentació epistolar és una base de recerca important que ens permet copsar la vida quotidiana dels corresponents i de l'època que han viscut. La salut és un dels aspectes més importants en qualsevol relació humana i, per tant, motiu esperable entre els temes principals de les cartes. Al segle XVI hi ha un ús creixent de la correspondència motivat per una major alfabetització i per la mobilitat d'un món en expansió [Mestre, 2000; Castillo, 2002; Petrucci, 2008; Amor, 2012]. El material documental, bàsicament epistolar, recollit a la col·lecció *Monumenta Borgia* (*MB*) suposa una font important per a estudis sectorials, més enllà de la intenció biogràfica sobre Francesc de Borja que va motivar la recopilació<sup>1</sup>. La ubicació de Francesc de Borja en llocs i càrrecs estratègics al llarg de la seua vida (cort de Carles V, virregnat de Catalunya, ducat de Gandia, cúpula i generalat jesuïta) fan de la col·lecció *MB* una magnífica finestra oberta al segle XVI que permet observar la microhistòria dels personatges i la seua vida quotidiana. També els importants esdeveniments, dels quals alguns dels corresponents són protagonistes directes<sup>2</sup>.

Hem revisat la documentació dels *MB* amb l'objectiu d'estudiar el contingut sobre salut en un sentit ample del terme. Cal tindre en compte la distància conceptual i cronològica que separa la medicina científica actual de la vigent a l'època estudiada. Durant el renaixement persisteix el galenisme arabitzat, del que Avicena i el seu *Canon* seria el màxim exponent [Riera & Albi, 2004]. Tanmateix, el retornament a les fonts originals grecollatines i les noves corrents, com l'anatomia de Vesali o els plantejaments de Paracels, suposaven un incipient moviment de renovació que, amb el temps, acabaria enderrocant el vell mur galènic [Paniagua, 1973].

## 2. MÈTODES

Han estat revisats els documents dels *MB* datats entre el naixement i la mort de Francesc de Borja (1510-1572), recollint les dades amb formulari pre-codificat que contemplava els següents aspectes:

### 2.1. Dades documentals

Volum *MB*, data, idioma, tipus de document, nom i sexe del remitent i receptor, població/país d'origen i de destí. Si apareixien dues dates, es consignava la darrera. Si figurava l'expressió «abans del dia (mes)...» o similar, es consignava el dia (o mes) immediatament anterior. Quan un document era redactat en distints idiomes, hem considerat sols el majoritari.

### 2.2. Dades de salut

Contingut d'algun aspecte relacionable amb salut, salut-cortesia (entesa com a interès, preocupació o satisfacció per la salut d'altres), salut pròpia del remitent, salut d'altres, nombre de persones relacionables amb la salut, excloent les estimacions aproximades de morts o ferits en guerres i catàstrofes. Els aspectes sobre salut del remitent o d'altres (situació, símptomes, prevenció i tractaments) han estat recollits en camps independents i oberts (un per cada aspecte i persona), incloent-hi el nom de la persona o persones quan hi era. En camp apart, figuraven les referències generals a la salut no quantificables. Els camps oberts, sobre aspectes descriptius de salut/malaltia, terapèutics o preventius, han estat llistats i codificats posteriorment. Per a la seua classificació, hem usat criteris terminològics, evolutius i nosològics. Les informacions sobre epidèmies han estat consignades, anotant els punts geogràfics d'afectació si eren mencionats. Les notícies sobre altres calamitats col·lectives, així com el tipus (terratrèmol, naufragi, batalla, etc.) han estat recollides. Els aspectes de difícil classificació han estat agrupats en camp apart i obert per a la seua descripció. Hom ha pres nota de les al·lusions a metges, cirurgians o altres agents sanitaris, consignant el nom, si figurava, i la seua relació amb el remitent o altres. Finalment, la menció a hospitals ha estat llistada, així com el nom o lloc de la institució quan hi era.

### 2.3. Anàlisi de les dades

Tots els documents han estat sotmesos a dues lectures. Hem introduït les dades a una base informatitzada, construïda sobre full de càlcul Excel, procedint a un procés de depuració d'errors i omissions abans del seu anàlisi. Hom ha utilitzat la prova de  $X^2$  per comparar les proporcions a les taules 2x2, mitjançant la funció STATCALC del programa EPIINFO. Valors de  $p < 0,05$  han estat considerats significatius.

### 3. RESULTATS

#### 3.1. Dades generals dels documents

El total de documents estudiats ha estat de 2769. Sols un document no presentava cap referència de data. La distribució cronològica de la resta, per anys, mostra poca densitat del 1510 al 1538, una primera acumulació del 1539 al 1543 i una segona en el període 1565 a 1570 amb una punta màxima per al 1566. A la figura 1 representem la distribució total i l'impacte dels volums *MB* recents (VI i VII) sobre el cos bàsic dels cinc primers.

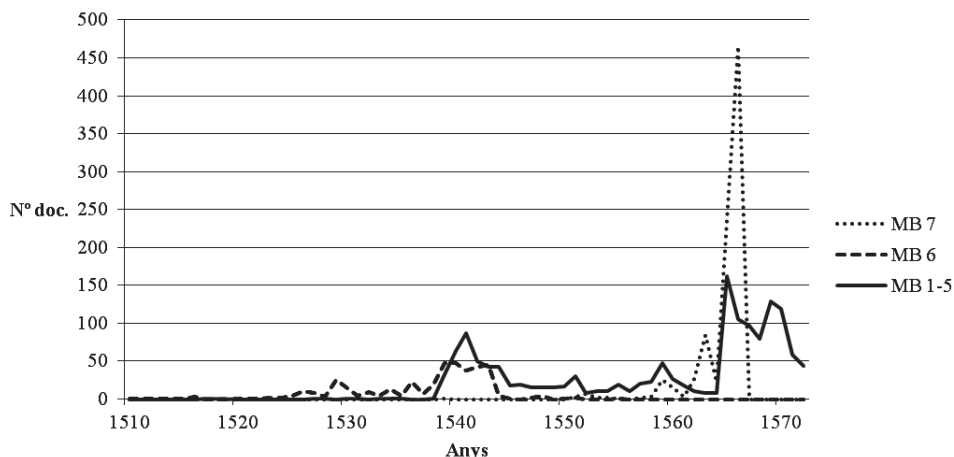


Figura 1: Distribució cronològica dels documents en els *MB*

Dels 2769 escrits, 2652 (95,8 %) eren cartes i els 117 restants altres documents (testaments, decrets, etc.). L'idioma majoritari era el castellà amb 2412 documents (87,1 %), seguit de lluny per l'italià, 267 (9,6 %), llatí, 58 (2,1 %), català, 22 (0,8 %) i portuguès, 10 (0,4 %). En 1275 casos (46 %), el remitent era Francesc de Borja i en 1481 (53,5 %) altres personatges o institucions. Sols en 13 ocasions (0,5 %) no hi havia remitent clar, pel tipus de document, o no es va poder identificar. El receptor fou Francesc de Borja en 817 ocasions (29,5 %) i altres personatges o entitats en 1879 (67,9 %). En 73 documents (2,6 %) no hi havia receptor clar. La proporció de remittents i receptors segons sexe fou de predomini masculí, amb 2581 (93,21 %) i 2557 (92,34 %) respectivament, front a 128 (4,62 %) i 97 dones (3,50 %). En 60 (2,17 %) remittents i 115 (4,15 %) receptors no es va computar el sexe per ser col·lectius o institucions.

### 3.2. Dades referents a salut

Dels 2769 documents, 1231(44,5 %) contenen algun aspecte relacionable amb la salut, front als 1538 restants (55,5 %) sense cap referència al tema. Dels 128 documents signats per dones, en 74 (57,81 %) hi havia mencions a la salut, front als 1134 (43,90 %) de 2583 escrits per hòmens,  $p < 0,01$ . Pel contrari, no es van trobar diferències significatives en el contingut de salut dels documents remesos per Francesc de Borja, 544/1275 (42,67 %) front als d'altres remitents, 687/1494 (45,98 %),  $p = 0,0867$ . Tampoc al comparar Francesc de Borja sols amb els remitents de sexe masculí, 590/1308 (45,11 %),  $p = 0,2263$ .

| <i>GRUP CLÍNIC</i><br><i>Subgrup</i>        | N           | %             |
|---|-------------|---------------|
| <b>SALUT/MALALTIA</b>                       | <b>1215</b> | <b>52,37</b>  |
| Complexió/constitució                       | 10          |               |
| Atenció a la salut                          | 33          |               |
| Bona salut                                  | 328         |               |
| Deteriorament de la salut                   | 248         |               |
| Influència de clima, lloc, etc. en la salut | 57          |               |
| Malaltia i altres denominacions             | 291         |               |
| Evolució i incidències de la malaltia       | 225         |               |
| Vellesa                                     | 23          |               |
| <b>MALALTIES ESPECÍFIQUES</b>               | <b>761</b>  | <b>32,80</b>  |
| Febres                                      | 153         |               |
| Epidèmies                                   | 9           |               |
| Patologia digestiva                         | 42          |               |
| Patologia respiratòria                      | 48          |               |
| Patologia ORL i ocular                      | 29          |               |
| Patologia urològica                         | 13          |               |
| Embaràs i part                              | 45          |               |
| Patologia neurològica                       | 44          |               |
| Patologia psiquiàtrica                      | 50          |               |
| Patologia dermatològica i lesions externes  | 6           |               |
| Dolors reumàtics, gota                      | 61          |               |
| Patologia de la violència                   | 203         |               |
| Traumatismes, accidents                     | 26          |               |
| Salvament després del perill                | 7           |               |
| Afeccions del cor                           | 6           |               |
| Sang/flux                                   | 6           |               |
| Hèctica                                     | 3           |               |
| Fisiopatologia galènica                     | 10          |               |
| <b>MISCEL·LÀNIA</b>                         | <b>27</b>   | <b>1,16</b>   |
| <b>MORT</b>                                 | <b>317</b>  | <b>13,66</b>  |
| Natural                                     | 245         |               |
| Accidental                                  | 1           |               |
| Violència/Repressió                         | 71          |               |
| <b>TOTAL</b>                                | <b>2320</b> | <b>100,00</b> |

Taula I.: Principals grups de referències clíniques individuals als documents de MB

Dels 1231 escrits amb contingut de salut, 302 (10,9 %) mostraven interès, preocupació o contenien frases de cortesia sobre la salut d'altres persones. Esta salut-cortesia fou significativament més freqüent en dones, 41/128 (32,03 %), que en homes, 261/2583 (10,10 %),  $p < 0,001$ . La proporció de salut-cortesia va ser molt similar quan el remitent era Francesc de Borja, 131/1275 (10,27 %), o quan eren altres tant globalment, 171/1494 (11,54 %),  $p > 0,05$ , com front als remitents homes, 130/1308 (9,94 %),  $p > 0,05$ . En 372 (30,2 %) escrits, hi havia referències a la salut pròpia i en 933 (75,8 %) a la salut d'altres. Les dones tenien més tendència a contar la salut pròpia, 33/128 (25,78 %), que els homes, 339/2583 (13,12 %),  $p < 0,001$ . Francesc de Borja presentava un percentatge de referències a la pròpia salut, 178/1275 (13,96 %), similar al de la resta de remitents, 194/1494 (12,98 %),  $p > 0,05$ . Tampoc hi havien variacions rellevants al confrontar les cartes signades per Francesc de Borja amb el grup de remitents masculins, 161/1308 (12,31 %),  $p > 0,05$ . En 757 ocasions el nombre de persones distintes del remitent amb referències a la salut va ser quantificable amb valors que van oscil·lar de 1 a 20, (mitjana 1,46 desviació estàndard 6,06, moda 1).

Es van recollir un total de 2974 mencions a la salut de persones o col·lectius, de les quals 2320 (78,01 %) foren de tipus clínic, 399 (13,42 %) terapèutic, 166 (5,58 %) preventiu i 89 (2,99 %) d'altres tipus. Del grup de referències clíniques (taula I), 1215 (52,37 %), eren sobre salut/malaltia en general, seguit a distància per 761 (32,80) comentaris sobre malalties específiques i 317 (13,66) de notícies referides a mort de persones, bé de causa natural/accidental (246) o violenta (71). Finalment, hi havia un grup miscel·lani de 27 (1,16 %) de difícil classificació. La variació estacional trobada en 88 casos de febres generals i de 33 cíclics, amb data de començament coneguda, es representa a les figures 2 i 3.

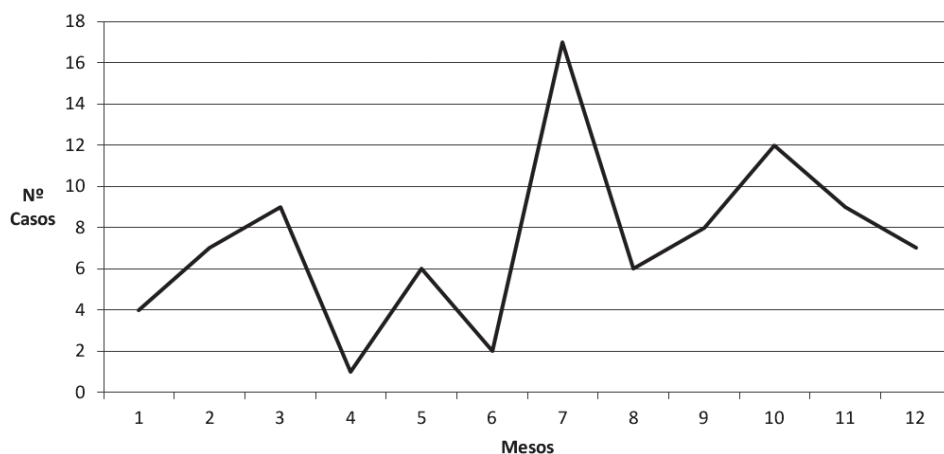


Figura 2: Variació estacional d'episodis febrils trobats als MB

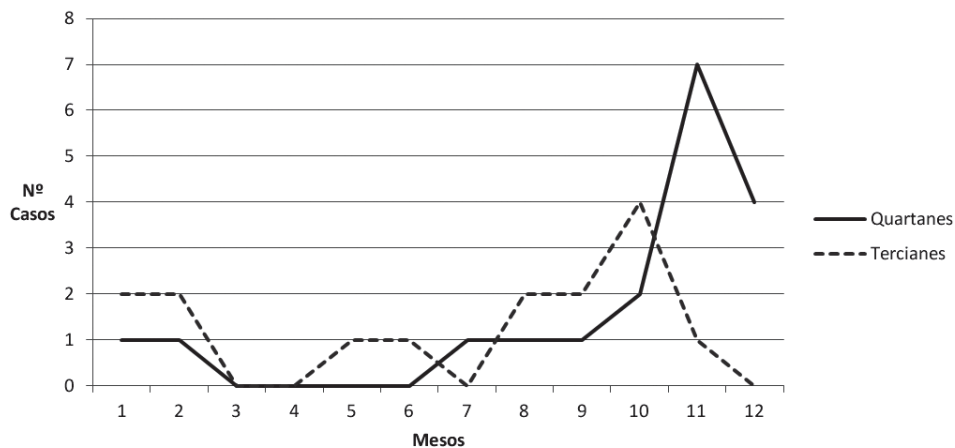


Figura 3: Variació estacional de les febres cícliques als MB

La freqüència estacional de 29 episodis de *gota*, *reuma* o altres episodis dolorosos afins, amb data coneguda, es representa a la **figura 4**.

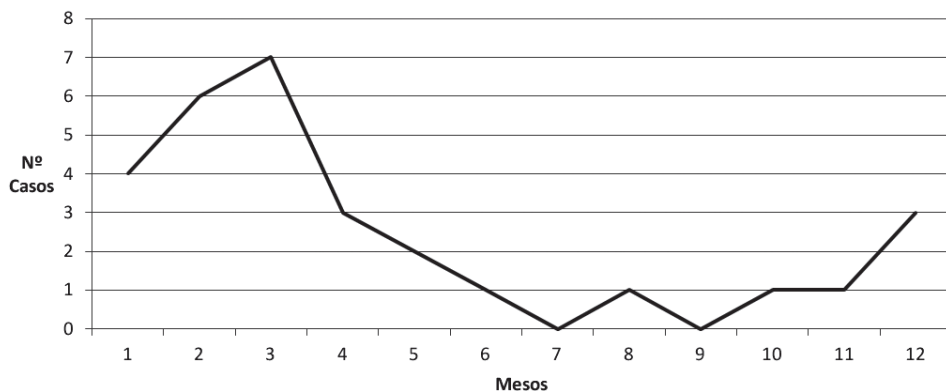


Figura 4: Variació estacional de gota, reuma i altres dolors perifèrics als MB

En 59 ocasions es va trobar algun tipus de calamitat col·lectiva. Destaquen les guerres. Així, hi ha diverses notícies sobre enfrontaments navals i terrestres amb els barbarescos i els turcs, destacant la campanya de Carles V sobre Alger (1541), el setge de Malta pels turcs (1565) i la batalla de Lepanto (1571). Els conflictes hispano-francesos estan presents amb el setge d'Hondarribia (1524) o els rumors d'invasió francesa per la frontera catalana (1544). L'activitat bèl·lica de Carles V a Europa es menciona pel 1543. En quan als conflictes interns a Espanya, hi ha notícia de les

rebel·lions morisques valencianes a la Vall d'Aiora i a la Serra d'Espadà, així com la guerra de *Las Alpujarras* (1569). Respecte a les catàstrofes naturals o accidentals, es contenen dos naufragis, un a l'Atlàntic (1556) i l'altre a la Mediterrània on s'enfonsen les galeres d'Espanya a *La Herradura* (1562), front a les costes de Màlaga. Finalment, apareix també el testimoni d'un terratrèmol a Ferrara (1570).

En 40 dels 1231 documents es van identificar al·lusions a epidèmies (**taula II**).

| <i>Remitent</i>   | <i>Anys</i> | <i>Epidèmia</i>   | <i>Localització</i>                                  |
|---|-------------|---|--|
| Mencia de Manrique  | 1530        | <i>Fiebres que corren</i>   | <i>Gandia</i>  |
| Francesc de Borja (2)   | 1534-35     | <i>Tierra enferma, infinitos dolientes</i>                            | <i>Palencia, Madrid</i>                              |
| Francesc de Borja   | 1540        | <i>Pestilencia</i> (informació)                                       | <i>Argel</i>   |
| Francesc de Borja   | 1557        | <i>Tan enferma y medio dañada</i>                                     | <i>Alcalá [de Henares]</i>                           |
| Francesc de Borja   | 1557        | <i>Ha sido universal... el enfermar y el morir</i> (Modorra)          | <i>En estos reynos [Portugal, España]</i>            |
| Francesc de Borja   | 1558        | <i>El mal que allí anda</i>   | <i>Barcelona</i>                                     |
| Francesc de Borja (2)   | 1558        | <i>Hartas enfermedades, visitados [abundantemente por las enf...]</i> | <i>Valladolid, Simancas, Medina, Plasencia</i>       |
| Francesc de Borja   | 1558        | <i>Peste (varios fallecidos)</i>                                      | <i>Murcia, Barcelona</i>                             |
| Francesc de Borja   | 1559        | <i>Peste</i>  | <i>Alcalá</i>  |
| P. Polanco, P. Francesc de Borja (2)                              | 1559-60     | <i>Peste, Plaga tan terrible y larga</i> (final)                      | <i>Província de Aragón, Murcia, Gandia</i>           |
| P. Laínez, P. Polanco   | 1563        | <i>Peste</i>  | <i>Alemania, Viena, Ingolstadio</i>                  |
| Francesc de Borja   | 1565        | <i>Peste y guerras</i> (después de tanta)                             | <i>León (Lyon)</i>                                   |
| P.P. Santacruz, Francesc de Borja, Santander, Santillana, Polanco | 1565        | <i>Peste (lugares sospechosos, va creciendo)</i>                      | <i>Castilla la Vieja, Burgos, Vibresca y Vitoria</i> |
| Stanislao, Cardenal de Warmia, Francesc de Borja                  | 1566        | « <i>opinione quidem pestis</i> », « <i>timore pestis</i> »           | <i>schola brunsbergensis (Braniewo, Polonia)</i>     |
| Francisco, cardenal de Burgos                                     | 1566        | Morts anteriors a la casa de Burgos, monestirs i clergat              | <i>Burgos</i>  |
| Francesc de Borja   | 1566        | <i>Muerte de muchas personas... estos meses pasados</i>               | <i>Roma</i>  |
| Francesc de Borja   | 1566        | <i>Verano tan trabajado y enfermo</i>                                 | <i>España, Italia, Roma</i>                          |
| Francesc de Borja   | 1568        | « <i>Pestifera tabe</i> »   | <i>Messina</i>                                       |
| P. Navarro, P. Vergara, P. Suárez                                 | 1569-70     | <i>Modorra (mueren hartos della), peste</i>                           | <i>Granada, Sevilla</i>                              |
| P. Juan de Polanco  | 1569        | <i>Peste</i>  | <i>Verdún</i>  |
| P. Azevedo (6), Francesc de Borja, Cardenal Enrique               | 1569-70     | <i>Grande peste, peste</i> (muy recia)                                | <i>Portugal: Lisboa, Braga</i>                       |

(n): Nombre de documents amb la notícia.

Taula II: Notícies sobre epidèmies als documents de MB



A la **taula III** es detallen les 399 referències a qüestions terapèutiques trobades a la documentació. El subgrup de teràpia mèdica, dedicat a medicines i aliments-medicines, estava majoritàriament representat per la presència d'espècies botàniques i derivats de sucre o mel, respectivament (**taules IV i V**). Hi havia una proporció significativament major de referències a medicaments o aliments si el remitent era dona, 8/120 (6,25 %), que si era home, 22/2581 (0,85 %),  $p < 0,001$ .

| <i>GRUPS<br/>Subgrups</i>                  | <i>N</i> | <i>%</i> |
|--|----------|----------|
| <b>LLOC, CLIMA, AIRE, VIATGE</b>           | 120      | 30,07    |
| Lloc, clima, aire                          | 106      |          |
| <b>NORMES I RELACIONS AMB LA COMPANYIA</b> | 26       | 6,52     |
| Exempció de normes                         | 11       |          |
| Millorar el tracte                         | 12       |          |
| Eixir de la companyia                      | 3        |          |
| <b>ACTIVITAT FÍSICA</b>                    | 32       | 8,02     |
| Repòs                                      | 25       |          |
| Exercici                                   | 7        |          |
| <b>CUIDAR I AJUDAR LA SALUT</b>            | 85       | 21,30    |
| Cuidar la salut                            | 13       |          |
| Ajuda personal i psicològica               | 47       |          |
| Rescat de captius                          | 25       |          |
| <b>TERÀPIA MÈDICA</b>                      | 106      | 26,57    |
| Consultes i prescripcions mèdiques         | 13       |          |
| Regiment, dieta                            | 7        |          |
| Sangries                                   | 15       |          |
| Porgues                                    | 16       |          |
| Medicines i aliments/medicines             | 53       |          |
| Balnearis/aigües                           | 2        |          |
| <b>PREGÀRIA, AJUT DIVÍ, RELÍQUIES</b>      | 16       | 4,01     |
| <b>MISCEL·LÀNIA</b>                        | 14       | 3,51     |
| <b>TOTAL</b>                               | 399      | 100,00   |

Taula III: Referències terapèutiques trobades als textos de *MB*

| <i>Remitent</i>           | <i>Any</i> | <i>Nom en document</i>                                | <i>Nom científic</i>                                      | <i>Destinatari o consumidor</i>        |
|---------------------------|------------|---|---|--|
| Joan de Borja             | 1542       | <i>Flor de esticados</i>                              | <i>Lavandula stoechas</i>                                 | Vizconde de Evol (VE)                  |
| Joan de Borja             | 1542       | <i>Salvia</i>   | <i>Salvia officinalis</i>                                 | VE                                     |
| Francesca de Castro-Pinós | 1542       | <i>Basilico</i>                                       | <i>Ocimum basilicum</i>                                   | VE                                     |
| Joan de Borja             | 1542       | <i>Acibar</i>   | <i>Aloe</i>   | VE i família                           |
| Joan de Borja             | 1542       | <i>Lengua Bovina</i>                                  | <i>Anchusa azurea</i>                                     | VE i família                           |
| Francesc de Borja         | 1543       | <i>Escaramujos</i>                                    | <i>Rosa canina</i>  | Francisco de los Cobos                 |
| Príncepe Felipe           | 1545       | <i>Agua de palo</i>                                   | <i>guaiaicum officinale</i><br>o <i>guaiaicum sanctum</i> | Carlos V                               |
| Francesc de Borja         | 1550       | <i>El palo (tomar)</i>                                | <i>guaiaicum officinale</i><br>o <i>guaiaicum sanctum</i> | P. Antonio de Araoz                    |
| Juan de Polanco           | 1563       | <i>Salsa Pilla</i><br>( <i>Salsa Parrilla?</i> )      | <i>Smilax aspera</i>                                      | P. Diego Laínez                        |
| Juan de Polanco           | 1565       | <i>Mechoacán</i>                                      | <i>convolvulus</i><br><i>mechoacan?</i>                   | <i>Achacosos de Roma</i><br>(jesuïtes) |
| Francesc de Borja         | 1565       | <i>Agua de la China</i>                               | <i>smilax china?</i><br><i>smilax pseudochina?</i>        | P. Diego Laínez                        |
| Sor María de La Cruz      | 1566       | <i>Flor de Azahar</i><br>( <i>picada, en hojica</i> ) | <i>citrus aurantium</i>                                   | Francesc de Borja                      |

Taula IV: Espècies botàniques trobades als documents de MB

| <i>Remitent</i>                   | <i>Any</i> | <i>Nom en document</i>  | <i>Destinatari o consumidor</i>           |
|-----------------------------------|------------|---|---|
| Sor Damiata                       | 1530       | <i>Conserva de los membrillos</i>                               | Francesca de Castro Pinós                 |
| Sor Maria Gabriela <sup>a</sup>   | 1535       | <i>Sémola</i>   | Convent de Santa Clara                    |
| Francesc de Borja                 | 1535       | <i>Xaraves</i>  | Francesc de Borja                         |
| Leonor de Castro <sup>b</sup>     | 1536       | <i>Canela</i>   | Sor Maria Gabriela <sup>a</sup>           |
| Carlos V                          | 1541       | <i>Açúcar rrosado</i>   | Carlos V                                  |
| Francesc de Borja (2)             | 1542       | <i>Açucar rosado</i>  | Carlos V                                  |
| Francesca de Castro Pinós         | 1542       | <i>Miel rosada</i>  | Vizconde de Évól                          |
| Francesca de Castro Pinós         | 1542       | <i>Miel dorada</i>  | Vizconde de Évól                          |
| Joan de Borja (duc de Gandia)     | 1542       | <i>Naranjas de la corteza dulce</i>                             | Vizconde de Évól i família                |
| Francesc de Borja                 | 1543       | <i>Almendras verdes</i>   | Francisco de los Cobos                    |
| Francesc de Borja                 | 1546       | <i>Fruta de el azúcar</i>                                       | P. Antonio de Araoz                       |
| P. Antonio de Araoz               | 1565       | <i>Agnamiel</i>   | P. Antonio de Araoz                       |
| P. Diego Carrillo                 | 1565       | <i>Agua</i>   | P. Valderrábano                           |
| Sor Maria de la Cruz <sup>c</sup> | 1566       | <i>Conserva de membrillos</i><br><i>mojada (una con canela)</i> | Francesc de Borja                         |
| Joan de Borja <sup>d</sup>        | 1569       | <i>Leche de muger</i>   | Anna de Borja i Castro Pinós <sup>e</sup> |

(n): Nombre de documents amb la notícia. <sup>a</sup> María Enríquez, abadessa de Santa Clara (Gandia).

<sup>b</sup> Esposa de Francesc de Borja. <sup>c</sup> Maria de Borja, germana de F. de Borja. <sup>d</sup> Fill de F. de Borja. <sup>e</sup> Abadessa de la Descalzas Reales (Madrid).

Taula V: Aliments/medicines trobats als documents de MB

Respecte als medicaments usats per via externa, destaca el «bálsamo bendito [de Santa Clara]» destinat al vescomte d'Èvol, «las unciones y apositorios en barriga» per tractar una «cólica» de Francesca de Castro-Pinós, «las cubiertas en la cabeça» que contava el P. Antonio de Araoz per a les seues indisposicions i les «fomentaciones y enplastos» usats per Francesc de Borja per tractar un genoll inflat. Es van trobar dues referències a la balneoteràpia. Una del duc de Gandia Joan de Borja, al que els metges de Zaragoza li proposen «gasear los baños de Fitero», i una altra referent al tractament del germà jesuïta Sebastian, del col·legi de Sevilla, enviat a «los baños de Alhama» per curar-se la gota. Altres aspectes de salut de difícil classificació van ser identificats en 80 (6,5%) dels 1231 documents.

Un total de 166 referències preventives o de promoció de la salut foren identificades en 135 (10,9%) dels 1235 escrits amb contingut de salut, corresponent 125 a prevenció d'altres i 10 a prevenció del propi remitent (**taula VI**).

| GRUPS  | N   | %      |
|--|-----|--------|
| Lloc, clima, aire                            | 33  | 19,88  |
| Perills de viatge                            | 27  | 16,27  |
| Millorar tracte i treballs                   | 24  | 14,46  |
| Evitar contagi                               | 17  | 10,24  |
| Normes de salut personal                     | 10  | 6,02   |
| Salubritat col·lectiva (denúncia o normes)   | 8   | 4,82   |
| Prevenició medicamentosa                     | 3   | 1,81   |
| Ajut diví                                    | 2   | 1,20   |
| Perills de guerres, bandolers, presons, etc. | 33  | 19,88  |
| Miscel·lània                                 | 9   | 5,42   |
| TOTAL  | 166 | 100,00 |

TaulaVI: Referències preventives trobades als textos de MB

La menció a hospitals fou identificada en 37 (3,0%) dels 1231 escrits (**taula VII**).

| <i>Remitent/document</i>  | <i>Any</i>                        | <i>Població (hospital)</i>                       | <i>Motiu de citació</i>  |
|---|-----------------------------------|--|--|
| Carta de privilegi<br>Testament Francesc de Borja                               | 1533<br>1547-50                   | <i>Gandia (hospital de Sant March)</i>           | Sobre les bosses d'acapte<br>Disposicions testamentàries   |
| Consejo real  | 1540                              | <i>Cataluña (hospitals)</i>                      | Jubileus concedits   |
| Francesc de Borja   | 1551                              | <i>Vergara</i>                                   | Creació de col·legi jesuïta  |
| Francesc de Borja   | 1552                              | <i>Casa de la Reyna</i>                          | Pernoctació per viatge de Francesc de Borja  |
| Francesc de Borja<br>Francesc de Borja  | 1552<br>1558                      | <i>Burgos</i>                                    | Compra per a la Companyia<br>Donació a la Companyia  |
| Francesc de Borja<br>Francesc de Borja<br>P. Juan de Polanco<br>P. Diego Laínez | 1558<br>1559 <sup>a</sup><br>1563 | <i>Segovia?</i><br><i>Segovia</i>                | Sobre les butlles de l'hospital (nou hospital lligat al col·legi de jesuïtes?)<br>Atendre o no una petició ? |
| Juan de Polanco   | 1559                              | <i>Santiago de Galicia</i>                       | Cristobal Laínez demana servir en dit hospital   |
| Antonio de Cordeses   | 1560                              | <i>Murcia</i>                                    | Petició de confessor per als malalts   |
| Francesc de Borja<br>P. Juan de Polanco   | 1561<br>1566                      | <i>Oporto (Portugal)</i>                         | Inici d'un llatzeret?<br>Dones que serveixen i volen entrar a la Companyia                                   |
| Francesc de Borja<br>Juan de Polanco  | 1565 <sup>b</sup>                 | <i>Sicília (Gran hospital de Messina?)</i>       | Testament del regent (Massi de Medici)   |
| P. Juan de Polanco  | 1566                              | <i>Portugal (Lisboa?)</i>                        | Provació de novicis  |
| P. Juan de Polanco<br>Francesc de Borja<br>Francesc de Borja                    | 1566<br>1567<br>1570              | <i>Roma</i>                                      | Servei d'un jesuïta<br>Referència general<br>Enviat a un hospital el Mtro. Carolo                            |
| P. Juan de Polanco  | 1566 <sup>c</sup>                 | <i>Nápoles</i>                                   | Servei de Cristobal Laínez   |
| P. José de Ayala<br>P. Juan de Polanco  | 1566 <sup>d</sup>                 | <i>Barcelona</i>                                 | Va a l'hospital (Ayala)<br>Deixar provació (per salut)   |
| <i>Secretario (D. Vázquez?)</i>   | 1566                              | <i>Medina del Campo?</i>                         | ?  |
| Francesc de Borja   | 1566                              | <i>Saboya</i>                                    | Jesuïta que estava al dit hospital   |
| Francesc de Borja   | 1566                              | <i>Ospital de la gente que envia a Malta</i>     | El papa ordena que els jesuïtes es facen càrrec  |
| Francesc de Borja   | 1567                              | <i>Goa</i>                                       | Instruccions al visitador de la India  |
| P. Bartolomé Bustamante   | 1570                              | <i>Toledo</i>                                    | El P. Bustamante fou un dels arquitectes de l'hospital   |
| Francisco, obispo de Málaga   | 1570                              | <i>Málaga (Hospital de San Sebastián)</i>        | Ofereix un hospital per fer una casa de la Companyia   |
| Francesc de Borja   | 1571                              | <i>Aste [Asti, Itàlia] (H. de los españoles)</i> | Pernoctació per viatge de Francesc de Borja  |

<sup>a</sup> Apareix en tres cartes de 1559 datades el 21/02 (Francesc de Borja a Diego Laínez), 15/08 (Francesc de Borja a Diego Laínez), 18/09 (Polanco a Francesc de Borja) i una del 01/07/1563 (Diego Laínez a Francesc de Borja). <sup>b</sup> Dues cartes de 1565 al P. Gonzalo González, rector de Madrid, datades el 13/03 i 18/03. <sup>c</sup> Dues cartes de Polanco a Diego Laínez i al P. Juárez respectivament del 09/06 i del 10/07. <sup>d</sup> Dues cartes del 06/07 (Ayala a Francesc de Borja) i del 30/07 (Polanco a Ayala).

Taula VII: Menció d'hospitals als documents de MB

En 87 (7,1%) ocasions els documents amb contingut de salut mencionaven metges, cirurgians o altres agents sanitaris, en 38 casos dels quals es referien al propi remitent i en 49 a altres persones. En 19 casos dels 87 constava algun nom del metge o tret que permetia la seua localització aproximada (**taula VIII**). Es va recollir un total de 14 metges distints amb el seu nom o cognom. En una ocasió, es va parlar de metge i apotecari en la mateixa persona. En dues ocasions, es contava l'actuació d'un barber per sagnar el pacient.

| <i>Remitent</i>                                 | <i>Any</i>                | <i>Nom del metge</i>                                  | <i>Pacients/ motiu cita</i>                  |
|---|---------------------------|---|--|
| Vescomte d'Évol                                 | 1524                      | <i>Maestre Pedro el cirujano</i>                      | Correu per a Joan de Borja                   |
| Capitulacions matrimonials de Francesc de Borja | 1529                      | <i>Fernando López de Escoriaza</i>                    | Testimoni per part de Carlos V               |
| Joan de Borja                                   | 1542                      | <i>Un fisico morisco</i>                              | Proposta per tractar al vescomte d'Évol      |
| Francesc de Borja                               | 1544                      | <i>Excelente fisico (en Gandia)</i>                   | Elionor de Castro                            |
| Testament d'Elionor de Castro                   | 1546                      | <i>Melchor Ruiz Martí Scobar</i>                      | Testimonis                                   |
| Testament de Francesc de Borja                  | 1550                      | <i>Melchior Ruiz</i>                                  | Testimoni                                    |
| Francesc de Borja                               | 1551                      | <i>Médico de Azpeytia</i>                             | Francesc de Borja                            |
| Francesc de Borja                               | 1552                      | <i>P. Gaspar Azevedo médico que era de Valladolid</i> | Activitats internes de la Companyia          |
| Informe mèdic                                   | 1558                      | <i>Doctores Santacara y Gálvez</i>                    | Francesc de Borja                            |
| Francesc de Borja                               | 1558                      | <i>Doctor Santa Cara y doctor Gregorio López</i>      | Don Hernando Tello (Valladolid)              |
| Francesc de Borja                               | 1560                      | <i>Licenciado Peña, médico</i>                        | Francesc de Borja                            |
| Padre Duarte                                    | 1565                      | <i>Doctor Vallés (Alcalá)</i>                         | P. Bravo, H. Pedro (jesuïtes, Ocaña)         |
| P. Antonio Araoz                                | 1565                      | <i>Un médico famoso del papa<sup>a</sup></i>          | P. Antonio Araoz                             |
| P. Pedro Saavedra (rector de Madrid)            | 1566                      | <i>Doctor Mena</i>                                    | P. Saavedra                                  |
| P. Dionisio Vázquez                             | 1566                      | <i>Médico y boticario (col·legi de Plasencia)</i>     | Col·legi de Plasencia<br>P. Dionisio Vázquez |
| Otto cardenal d'Augusta                         | 1567                      | <i>Famiano Massaro</i>                                | Recomanat pel cardenal a Francesc de Borja   |
| P. Pedro Saavedra                               | 1568                      | <i>Los médicos (de la reyna)</i>                      | Isabel de Valois                             |
| Francesc de Borja                               | 1568                      | <i>Consulta de médicos y cirurganos</i>               | Francesc de Borja                            |
| Francesc de Borja                               | 1571                      | <i>Mtre. Francisco<sup>b</sup></i>                    | Francesc de Borja                            |
| Francesc de Borja                               | 1571<br>1572 <sup>c</sup> | <i>P. Agostino<sup>b</sup> (Mazzini)</i>              | Francesc de Borja                            |
| P. Juan de Polanco                              | 1572                      | <i>El médico del duque de Saboya</i>                  | Francesc de Borja                            |
| P. Juan de Polanco                              | 1572                      | <i>Collegio di medici (Ferrara)</i>                   | Francesc de Borja                            |

<sup>a</sup> Encara que la carta esta datada el 1565 es refereix a una estada anterior d'Araoz a Roma.

<sup>b</sup> Encomana oracions (al principi del viatge) a una sèrie de persones de confiança entre les quals hi ha dos metges: Mtre. Francisco i el P. Agostino. Vegeu MB V: 613-619 (Francesc de Borja a Nadal 30/07/1571).

<sup>c</sup> Dues cartes del 07/01 i 25/03 de 1572. La darrera concreta: *un médico de nuestra Compañía*.

Taula VIII: Metges identificables o localitzables geogràficament als textos de MB

## 4. DISCUSSIÓ

No sorprèn que prop de la meitat (44,5%) dels 2769 documents revisats continuen alguna referència a la salut, atesa la importància del tema a la vida quotidiana de les persones [Pons, 2001]. A l'estudi, els documents signats per dones presenten, front als remesos per homes, una major informació de salut en general i de la pròpia, així com més interès per la salut dels altres. Dit d'una altra forma, hi ha un perfil femení més proper a les qüestions de salut pròpia i aliena, la qual cosa corrobora el paper ancestral de la dona com a cuidadora de la salut familiar i del voltant proper. Fins i tot, de la dona dipositària del saber mèdic i màgic, generalment ocultat a la història<sup>3</sup>. Per altra banda, Francesc de Borja presenta la mateixa actitud front a la seua salut o la d'atri que la resta de remitents. Per tant, el present treball no corrobora la visió malaltissa del personatge que ofereixen els seus primers biògrafs, com havia observat De Dalmases per al període virregnal [De Dalmases, 2002]. Esta massa informativa sobre salut ens permet aproximar-nos a distints aspectes semiològics i terminològics. Analitzarem els trets més rellevants de cada grup.

### 4.1. Aspectes clínics

#### 4.1.1. Salut i malaltia general

Com veiem a la taula I, la fracció més important del grup que expressava salut o malaltia en general era la simple constatació de bona salut (26,9%), on és precisament aquest terme, *salud*, el més utilitzat, al costat de «bueno-a» i d'altres en menor proporció: «sano-s, buenas fuerzas, valiente». Un altre subgrup rellevant és el que reflexa un deteriorament de la salut (20,41%), amb distints graus o matisacions com «salud regular, mediana o mediocre a la mala o poca salud, salud achacosa» o simplement «falta de salud». Altres formes d'expressar la minva de salut giravoltaven sobre el terme «disposición: indispuesto-a, mala o ruín disposición, etc.» i més esporàdicament, sobre «trabajo»: «Yo llegué aquí tan trabajado y con tantos accidentes...»<sup>4</sup>. El reconeixement del *status* de malaltia suposava un graó més que la negació o la minva de salut. Aquest important segment (23,95%) l'hem trobat expressat sovint amb els mots «enfermedad, enfermo-s» i tots els seus derivats o complements. Altres formes circulaven al voltant de «flaqueza: flaco-a, enflaquezido-a, faltan fuerzas» i «malo-a», així com, en menors proporcions, amb «doliente, cansado-a, fatigado-a» i derivats. També es van observar els termes «achaques» i els seus equivalents, «ajes». Un quart grup rellevant (18,5%) expressava evolució i canvis o incidències de la malaltia, tant en sentit positiu, «mejoría, mejor, mejorando, más fuerzas, no tan mal, enfermedad pasada, etc.» com negatiu, «peor, empeora, no tan bueno, agravó la enfermedad, etc.», en menor proporció aquest darrer. Un cert pes van tindre les referències al repòs, «en cama, no poder caminar, primer día de salir de casa, etc.» i a l'estat de convalescència, «convalecencia, convalesciendo, no del todo recio-a, etc.». Cal remarcar també la descripció de les situacions terminals, per la seua riquesa

terminològica: «moribundo-s, muy al cabo, flaco i camino del cielo, oleada-o, a las puertas de la muerte, vecina a pasar a mejor vida, se teme por su vida, los médicos le daban pocos días de vida, muy de camino estoy para el último, me veo al cabo de la vida, me anda la muerte callesteando, etc.». Altres grups expressaven recialles o recidives de la malaltia, «reliquias, caidas y recaidas, etc.», informaven sobre el clima o lloc, demostraven preocupació per la salut d'atri o la vellesa. Algunes referències a «accidentes: tantos, nuevos, trabajosos, han parado, etc.» o a «complexión: sana, cólerico de, flaco de» evocaven aspectes molt característics de la fisiopatologia galènica.

#### 4.1.2. Síntomes o malalties específiques

La descripció de símptomes o malalties recollides en els documents dels *MB* (taula I), cobreix gran part dels capítols en els que hui es sistematitza la patologia mèdica. A títol d'exemple, comentarem alguns.

##### 4.1.2.1. Febres

La febre era per a la medicina galènica un símptoma i també una malaltia [Moreno, 1985-86, pp. 11-30]. Les 153 referències trobades constitueixen el grup més nombros (20,1 %) de les malalties específiques. A la majoria d'ocasions, la terminologia és general, «fiebre-s, calentura-s», amb diverses matisacions, però sovint apareix una variada semiologia. Així trobem: febre contínua, febre lenta, tercianes, quartanes i les variants, com tercianes dobles o quartanes dobles. En 88 casos, la data aproximada del procés febril agut ens ha permès estudiar la variació estacional (Figura 2), observant una agulla màxima estiuenca i altres dues menors al hivern/primavera i a la tardor. La terminologia de les quartanes, «quartana-s, quartanillas, quartanario» apareix més variada que la de les tercianes. Les dues són diagnòstics freqüents: «... se me han quitado las quartanas, y voy animado á proseguir nuestro camino de París, León y Italia... Al P. Batista ruego que esté sin quartanas para quando yo llegue... »<sup>5</sup>. Això escrivia Francesc de Borja al final de la seua vida. Ell mateix havia patit de quartanes a la seua joventut, segons ens conta el seu primer biògraf i confessor Dionisio Vázquez [Vázquez, 1586, pp. 141-143]. També les tercianes tenen una important representació als documents. Hi destaquem un episodi sofert pel P. Avellaneda, en el que descriu perfectament la seqüència febril:

Hanseme quitado las tercianas que en Trigueros me comenzaron un día después que escribí a v.p. dos cartas largas que fue víspera de San Lorenzo. Y tornáronme el jueves pasado, sábado y ayer lunes, y ordenó NS que el domingo día de la Navidad de NS fuese de huelga para predicar en el Auto de Inquisición que se hizo aquel día en Sevilla<sup>6</sup>...

La distribució per mesos de 33 episodis de febres cícliques (figura 3), ens mostra una certa agrupació a l'estiu/tardor per a les tercianes i a la tardor per a les quartanes. Encara que la sèrie és menuda, i per tant sotmesa a artefactes estadístics, constatem que les quartanes semblen fugir de l'estiu i presentar-se preferentment a la tardor, com explica la tradició galènica [Moreno, 1985-86]. Així ho recordava el metge

valencià Juan Calvo: «...y en este tiempo [verano] se engendra poco humor melancólico; y ésta es la causa porque las quartanas sin ningún remedio se curan en verano» [Calvo, 1703, pp. 39-40]<sup>7</sup>. En tot cas, tercianes i quartanes es comportarien de forma singular explicant el pic de tardor a la corba general de les febres (Figura 2). El pic màxim d'estiu estaria d'acord amb la fama insalubre de les calors i l'altre pic menor d'hivern/primavera podria correspondre a processos respiratoris, hipòtesi que caldria comprovar. Deixant a banda els diferents constructes diagnòstics, que marquen una distància inabastable del segle XVI al XXI, és probable que moltes de les febres cícliques del segle XVI tingueren alguna cosa que vore amb el *plasmodium*, com demostra un estudi recent de Forniaciari [2010]<sup>8</sup>. En altres, pot ser no, com en el llarg episodi febril patit per Francesc de Borja: «El mal que he tenido fue calenturas continuas y quartanas y terzianas y otros veinte achaques...»<sup>9</sup>. Era la visió del propi malalt que deixa entreveure els diagnòstics dels metges. Visió real i, al capdavall, perfectament comprensible per als seus interlocutors.

#### 4.1.2.2. Patologia digestiva

Per a la fisiopatologia galènica, l'estòmac és l'òrgan receptor dels aliments on es realitzaria la primera cocció. El quilo resultant seria recollit pel fetge que, en una segona cocció, elaboraria la sang venosa, principal dels quatre humors [García Ballester, 1972]. Al nostre estudi, l'estòmac és l'òrgan intern més nomenat. Hem trobat 42 referències a patologies de l'aparell digestiu. Un jesuïta destinat a Flandes informa a Francesc de Borja de la seua falta de salut:

Porque la flaqueza de mi estómago es grande, y la humedad y frialdad suya me offende y impide mucho. Ha sido siempre consejo de todos los médicos que he consultado, que son cinco ó seys, que esta tierra me es muy contraria<sup>10</sup>...

El llenguatge galènic sembla reflectir l'opinió dels metges. També remarquem una referència al fetge, en una carta d'una de les filles de Francesc de Borja a son pare:

El marqués [Àlvar de Borja] sanó con el contento, que avía más de cuarenta días que estava con calentura y mal de pechos, que es lo que de ordinario le fatiga, y sobrevínole dolor en el ygado agudísimo. Temimos no se le yciese postema en él, que hera cosa muy peligrosa<sup>11</sup>.

¿Quina patologia podria haver darrere del «dolor en el ygado agudísimo»? ¿Hepato-biliar? ¿Derivada d'un quadre pulmonar febril? Àlvar de Borja tenia, en eixe moment, uns 34 anys i estava molt content per que acabava de ser pare. La por al «postema» probablement procedia dels informes mèdics que temien una col·lecció purulenta.

#### 4.1.2.3. Patologia respiratòria

A l'època estudiada, hi són presents l'asma, amb significació pot ser més pròxima a la dispnea que al panteix homèric, el dolor de costat, el «romadizo» (refredat) o la tisi. Tots aquests conceptes apareixen entre les 48 referències d'afeccions respiratòries trobades. Hi ha múltiples al·lusions al «pecho:... pechos ruines, se le encendió el



pecho, etc.». Sovint hem trobat comentaris sobre els tísics o «los que echan sangre». Es tracta probablement de la mateixa patologia, atés que, des de les descripcions hipocràtiques, l'hemoptisi és una de les característiques de la malaltia [Sauret, 2012]. Els textos semblen confirmar-ho:

Un tísico avía, que, del trabajo de ir y venir á Palencia, echó sangre, con calenturas; mudose á Marchena por consejo del médico, y ya Dios le mudó á la otra vida, donde nunca terná enfermedad<sup>12</sup>.

A Córdoba però hi havien més afectats:

... aunque ay muchos achacosos, dos tísicos y 7 que hechan sangre, que es disposición para thísica. Escrito se ha por dos vías a Portugal, por saber el remedio que diz que allá allaron para estos sanguinolentos y thísicos. Entre tanto se han consultado los médicos de la tierra, y se va siguiendo su orden<sup>13</sup>.

Queda molt clar que hi havia nou persones amb probable malaltia pulmonar i que «echar sangre seria disposición para thísica», amb la qual cosa es reafirma el fort vincle entre la tisis i l'emissió de sang. ¿Quin seria el remei per a la tisis que buscarien a Portugal? Es clar que alguna cosa distinta a la que oferien «los médicos de la tierra». No oblidem que els portuguesos corrien mig món amb els seus vaixells i, pot ser, portaren noves medicines de terres asiàtiques o americanes. El «dolor de costado» o pleuritis es també coneguda des d'antic. Al segle XVI hi ha una llarga i dura polèmica sobre la forma de sagnar als pacients amb esta malaltia [Paniagua, 1973, IV, pp. 87-89]. La dolença era important i en alguns casos tenia una evolució fatal: «Estuve siempre con él hasta que espiró [Juan de Vega], ... Fue un dolor de costado agudo que le ahogó más en breve y sin pensar de lo que se entendió»<sup>14</sup>. El propi cos de Francesc de Borja ens subministra unes dades certes de patologia pulmonar severa, probablement relacionada amb la seua mort. A la tornada del darrer viatge<sup>15</sup>, Borja va presentar un llarg procés febril. Finalment moria a Roma el 30 de setembre. Es va decidir embalsamar el seu cadàver. El testimoni de Tomàs, germanastre de Francesc de Borja, es directe:

Hízelle embalsamar y depositar en medio de los dos Generales... Sólo dire de como en toda su vida [no] fue entendida su enfermedad, pues que siempre fue curado del hígado y del bazo, los cuales se le hallaron tan sanos como de un cabrito; sólo en los livianos tenía una apostemación grandísima, de los cuales le sacaron más de dos açumbres de podre, sin que nunca huviesse dado señal en toda su enfermedad exterior, por donde se entendiesse [De Dalmases, 2002, pp. 235-238].

¿Tenia raó Tomàs de Borja o les seues queixes eren producte de l'amargura del moment? Les troballes eren molt contundents. Hi havia una col·lecció purulenta en els pulmons «livianos», compatible amb un gran abscess o empiema. Independentment de la causa inicial, sembla una patologia poc relacionable amb la que el metge jesuïta Agostino Mazzini havia diagnosticat a Francesc de Borja poc abans de morir [García Hernán, 1999, pp. 244-245]<sup>16</sup>. El fetge i la melsa estaven «sanos como de un cabrito». Per altra banda, es difícil pensar que les troballes descrites en el cos de Francesc de Borja no tingueren el suport d'un metge amb coneixements anatòmics fermes. En el context renaixentista italià, l'anatomia i l'autòpsia anatomooclínica s'havien desenvolupat considerablement [Paniagua, 1973, pp. 87-105].

#### 4.1.2.4. Embaràs i part

Al segle XVI, l'embaràs i el part, sobre ser fenòmens fisiològics i naturals, eren perillosos per a mares i fills. L'assistència obstètrica estava en mans de dones semi-professionals (comares, llevadores i parteres). L'accés de les dones a la universitat, i per tant a la medicina, estava pràcticament barrat a tota Europa, tret d'Itàlia. Metges i institucions intentaven millorar la formació d'aquest grup sanitari. Els metges sols atenien excepcionalment a les embarassades i parteres [González Navarro, 2006, pp. 107-157]. Com era d'esperar, les notícies sobre embarassos i parts estan presents a la documentació revisada, comptabilitzant un total de 44 referències. La terminologia és la pròpia de l'època, «preñada, preñado, preñez, alumbramiento, parto, parido, etc.». Usualment, es fa saber la novetat de la gestació, la bona marxa de l'embaràs, el part feliç o alguna incidència superada. No es corrent trobar la preocupació de la pròpia embarassada, com en el cas de Leonor de Castro, dona de Francesc de Borja: «...le suplico que a todos nos encomiende a Dios y también mi alumbramiento, que será en este mes y en este lugar sola...»<sup>17</sup>. De vegades l'embaràs era dubtós, com en el dissortat cas de l'esposa de Felip II, Isabel de Valois:

Hasta el día que falleció, no se dixo en la corte que estaba mala, ni lo sabíamos, aunque ella andaba indispueta y entre los médicos gran disensión, que unos dezían que estaba preñada, y otros que no, sino que tenía otras enfermedades. Llegó aquel día, dende el sábado antes, á mostrar mucha enfermedad. Diéronle una purga rezia, y con ella echó la criatura muerta y á la una, después de medio día, falleció, diziendo cosas maravillosas con un crucifixo en las manos<sup>18</sup>...

Malgrat l'assistència mèdica privilegiada de la cort, Isabel de Valois no havia estat diagnosticada correctament del seu embaràs, com els fets van demostrar dramàticament.

#### 4.1.2.5. Patologia neurològica

Al Renaixement, continua l'interés antic per les malalties neurològiques afegint-se una base anatòmica ferma. El 1549 l'holandès Jason Pratensis publica *De cerebri morbis*, considerat el primer llibre que tractava per separat les malalties neurològiques [Pestronk, 1988, pp. 341-344]. Encara que, de vegades, resulta difícil la separació entre patologia neurològica i psíquica, hem trobat 44 citacions compatibles amb la primera. Hi ha un subgrup d'afectacions probablement motores, «temblores, perlesia, tullimiento, etc.», amb 9 referències, i un altre majoritari, amb 35, que fa menció als problemes atribuïts al cap, «cabeza enferma, mala, enflaquezida; indisposición, dolor, molestia, mal, vagido de cabeza», i també als vertígens o disminució/pèrdua de consciència, «vértigos, desmayo-s, desvanecimiento, paragismo». Un bon exemple de «perlesía»<sup>19</sup> el trobem en el següent text: «...a años que me apuntan ramos de perlesía, y en predominando tantico frío en mí, se me envara un lado desde el cerebro y media garganta hasta la pierna; y así se me ofresce...»<sup>20</sup>. Es evident que el P. Juan Ramírez descrivia un quadre focal de probable origen neurològic, acusant negativament el fred i demanant un trasllat a terres més calentes. El P. Araoz excusava escriure per la seua mà: «Por estar un poco mal de cabeça, del sol que me a dado...»<sup>21</sup>.

La datació de la carta a 1 de setembre explica que el provincial jesuïta atribuïra al sol les seues molèsties, atesa la forta insolació que encara podia haver a finals d'agost.

#### 4.1.2.6. Patologia psiquiàtrica

Són conegudes les descripcions hipocràtiques de malalties mentals com la mania, la paranoia, el deliri, les fòbies o la histèria. Galé localitza la raó al cervell i assenyala que les causes de la folia poden estar en el cos o en la ment. A l'Edat Mitjana, probablement heretats de la cultura musulmana, apareixen a Europa els primers hospitals que acullen els pacients amb trastorns mentals; així, a València el P. Jofré funda l'*Hospital dels Innocents* el 1409 [Jetter, 1972]. A la baixa Edat Mitjana, hi ha una tensió entre la influència del pensament religiós que tendeix a veure càstigs divins o bruixeria en els folls i l'atribució de les malalties mentals a causes naturals [Ackerknecht, 1993]. A la nostra revisió, hem trobat 50 referències a símptomes o malalties de tipus psíquic, de les quals 31 serien manifestacions compatibles amb ansietat/depressió, «pena, melancolías y tristezas, afligida, mucha pesadumbre, imaginaciones tristes, etc.», 6 trastorns del somni, «no poder dormir, vigílias, esto del sueño, etc.» i 13 quadres atribuïts a folia, «salió de su seso, ilusiones, loco, mancamiento di cervello, flaqueza de juicio, etc.». Els símptomes depressius formen un bloc important a la documentació revisada. Així esdevé amb el fill primogènit de Francesc de Borja, el duc Carles, del qual el P. Santander informa:

... tiene necesidad de alegrarse de que le trata mal la melancolía, ayudándole la ymaginación fuerte de cierto miedo de algunos achaques, máxime de urina. Vive con pena, y deseo velle sin ella. Ayúdele V. P. en todo lo que pueda<sup>22</sup>.

Molt més coneguda i més greu era la malaltia mental de Joana la Boja. Francesc de Borja va ser enviat per Felip II per a intentar controlar el comportament poc edificant de la seua àvia. Borja va trobar un panorama desolador. La reina Joana no volia saber res de misses i capellans i estava obsessionada per manies persecutòries respecte a «las dueñas». Borja informa detalladament de la situació i dona la seua opinió clara:

... parece que [e]n la enfermedad que S. A. tiene de la flaqueza del juicio se pueden poner pocos remedios, por estar ya tan arraigada esta disposición en S. A... según se puede juzgar, son ilusiones ó visiones malignas<sup>23</sup>...

La malaltia mental era ja crònica i el seu remei molt difícil, per no dir impossible<sup>24</sup>. Francesc de Borja però no parla en cap moment de possessió diabòlica ni causes sobrenaturals. «Flaqueza de juicio» i «flaqueza de cabeça» tindrien causes naturals. No feia falta cap exorcista.

#### 4.1.2.7. Lesions externes

Hem trobat 6 referències que concorden amb estes afeccions. Les erupcions infantils hi són presents. Patien «sarampión»<sup>25</sup> els fills de Joan de Borja i presentaven «viruelas»<sup>26</sup> els de Francesc de Borja. Per altra banda, el darrer comte d'Oliva, Pere

Gilbert de Centelles, va morir, segons Carles de Borja, per «...una a[pos]temaçión en la punta de una nalga»<sup>27</sup>. També apareix una malaltia nova per a l'època, com la que conta Francesc de Borja del Baró de la Roca. El noble català estava empresonat i encadenat per desacatament: «Después se los quité [los yerros], informado de su enfermedad, porque con ellos se le acrecentarían las llagas y dolores que tiene del mal francés»<sup>28</sup>. Sembla que el mal francès, batejat com a sífilis per Fracastoro, no tenia aleshores les connotacions negatives que després va adquirir. Ho corrobora l'acceptació posterior del Baró, per part de Borja, convidant-lo a sa casa «siempre quel quiere»<sup>29</sup>.

#### 4.1.2.8. Dolor, reumatisme, gota

El dolor no traumàtic en extremitats i articulacions és una de les manifestacions patològiques més freqüents i conegudes des de l'antiguitat, terreny propici per la paleopatologia, atesa la llarga duració de l'esquelet humà. Els termes gota, podagra, reuma i ciàtica venen d'antic. El reuma té una caràcter més general al galenisme atés que, a banda dels membres, pot presentar-se en altres parts del cos, com hem comprovat als textos revisats. Els altres, tenen un cert solapament al segle XVI [Iglesias-Gamarra, 2006, pp. 120-141]. Un total de 61 paràgrafs contenien alguna varietat d'estes manifestacions, la més freqüent de les quals era la gota amb 40 referències. Francesc de Borja testimonia diverses vegades la malaltia i el seu fill Carles arriba a estar afectat greument, com conta el canonge de Gandia: «Hallé á S. Sría. Ilma. achacoso de la gotta, que le atormenta y [le] tiene medio tullido»<sup>30</sup>. Tant li va afectar la gota al V duc de Gandia que, pel 1586, va haver d'acudir a rebre Felip II assegut en una cadira, per haver coincidint una crisi greu amb la visita del monarca<sup>31</sup>. També són conegudes les crisis freqüentes que patia Carles V, una de les quals conta un dels seus consellers: «...al qual [Carles V] ley toda la carta, estando, como V. R. en ella dize, gimiendo y sin poder levantar los braços, porque de un mes a esta parte le ha dado la gota dos veces, y harto ásperamente»<sup>32</sup>. La gota no va ser la malaltia més greu de Carles V però si la més dolorosa i invalidant, amb repetits episodis des dels 28 anys [García Simón, 1995, pp. 109-117]<sup>33</sup>. Encara que l'alta noblesa era terreny abonat per a la gota, sembla que estrats més baixos de la societat no estaven lliures: «Esto se diga que aquel hermano novicio enviado de Murcia, a quien se han descubierto gota arthética formada, se puede enviar con Dios a su casa»<sup>34</sup>. En textos italians trobem la terminologia més clàssica: «...nostro Padre general [Francesc de Borja], travagliato questi giorno della podagra...»<sup>35</sup>. El caràcter fisiopatològic d'humor circulant pel cos també apareix: «... porque don Juan está quartanario, y la marquesa muy achacosa de corrimientos, de reumas y dolor de yjada»<sup>36</sup>. Per la seua banda, Araoz estava millor «...de su ciática, aunque no puede andar ni ha salido de casa, y si hubiere de salir habrá de ser cabalgando»<sup>37</sup>. Tant el terme ciàtica o «sciática» [Pearce, 2007], com podagra i gota eren corrents al segle XVI. A l'obra d'Alonso Chirino [1505, pp. 349 i 352] podem llegir: «De la ciática que es dolor del anca» o «De la podagra y gota en las manos y pies». També Luis Lobera de Àvila parla de la «gota arthetica sciatica»

[López Piñero, 1991] com a una de les quatre malalties cortesanes. La data aproximada de les crisis de gota, reuma o altres episodis dolorosos afins, recollida en 29 ocasions, ens ha permès estudiar la freqüència estacional (Figura 4). Observem una clara acumulació a l'hivern/primavera i un marcat descens estiuenc, la qual cosa concorda amb el pensament clàssic, encara vigent, de la influència climàtica i estacional en els processos reumàtics<sup>38</sup>.

#### 4.1.2.9. Traumatismes

La patologia traumàtica forma part de la vida quotidiana de qualsevol època. Les diferències vindran condicionades pel tipus de societat. Hem trobat en 26 ocasions textos que fan menció d'accidents fortuïts. Hi ha simples caigudes, com la de Joana d'Àustria, germana de Felip II, que sembla va presentar una fractura d'un braç: «... el hueso se le ha quedado un poco [suelto]...»<sup>39</sup>. Tanmateix, es va recuperar. La mateixa protagonista ens ho confirma: «Sólo digo que podéis estar sin cuidado de mí y porque estoy muy buena y el brazo casi tan recio como el otro»<sup>40</sup>. En altres accidents hi havia una conducta imprudent, com la del baró de Villalonga :

Paréceme que yo he hecho como los que dicen loa la mar y tenta a la tierra, que yo loé el puente de Corbera a vuestra señoría, y no quise pasar por él sino por la gola, y penseme ahogar<sup>41</sup>...

També la pròpia muntura podia causar accidents perillosos, especialment si el genet era maldestre, com li va ocórrer al P. Valderrábano:

... como no alzase bien la pierna, pisó en la aura a la mula con la espuela... y tras esto con las coces y corridas que dio arrojó al padre provincial y dejolo así sin habla. Procuramos lo más presto que pudimos que bebiese un jarro de agua... Fue el Señor servido que la sangría y cierta poción que se le dio le hizo tanto provecho que luego al día siguiente pudo caminar<sup>42</sup>...

El provincial de Toledo, commocionat, va ser atés donant-li un got d'aigua, pràctica que encara persisteix a la medicina popular<sup>43</sup>. L'actuació mèdica, la pràctica de sagnies pel barber i la poció administrada foren valorades positivament.

#### 4.1.2.10. Patologia de la violència

La violència, individual o col·lectiva, és una constant històrica, per desgràcia encara vigent. Genera malaltia i mort. Als documents estudiats hem trobat 203 comentaris sobre accions violentes, la qual cosa suposa al voltant de la quarta part (26,67 %) de totes les al·lusions a patologies específiques. Vora la meitat, 103 casos, eren accions delictives, malifetes de bandolers, apressaments per la justícia, segrestaments per corsaris, etc. Hi ha 62 notícies sobre individus pendents de càstig, sentència o interrogatori. En 29 ocasions trobem un relat de ferides o maltractament físic i en 9 diferents càstigs, no mortals, per part de la inquisició («San Benito», presó, desterrament, etc.). Cal remarcar també que de les 317 referències sobre mort de persones, 71 (22,39 %) foren per accions violentes (delictives, repressió institucional, etc.). L'ús d'armes blanques persisteix al segle XVI. Així, el bandoler Cadell mata al veger de

la Seu d'Urgell «... rompiendo la fe y la palabra que le havia dado, le hizo saetear y degollar crudamente...»<sup>44</sup>. Les armes de foc van en augment. Eixen a relluir als enfrontaments entre pirates barbarescos i mariners, davant Barcelona: «El uno de ellos truxo los carrillos passados de un arcabuz...»<sup>45</sup>. Hi ha la repressió del bandolerisme: «... ay tres ó quatro muy culpados, de los quales no digo nada hasta que los vea en la horca»<sup>46</sup>. Hi és, finalment, la inquisició i els seus processos gens saludables:

Ex 30 autem 14 combusti sunt, et omnes (praeter unum, qui vivus exustus est) errores suos agnoscetes et misericordiam implorantes; reliqui vero «sexdecim» qui levius deliquise videbantur, gravissimis «etiam» penis sunt affecti<sup>47</sup>.

#### 4.1.2.11. Malalties del cor o de l'ànima?

Encara que les referències al cor són contínues en els textos revisats, resulta difícil detectar les malalties pròpiament cardiològiques atesa l'ambivalència, de base aristotèlica i encara vigent al llenguatge popular, que identifica cor i ànima. Així, quan Francesc de Borja es queixa, entre altres coses, de «congojas de corazón»<sup>48</sup>, no estem segurs si realment es tracta d'algun símptoma cardíac o d'un estat anímic ansiós/depressiu, secundari a les malalties i circumstàncies que en eixe moment arrossegava<sup>49</sup>. Més complexa encara resulta la interpretació dels problemes de cor dels col·legials de València, referits pel visitador jesuïta el P. Gil González:

... de los pocos nuevos que aquí ay, están no sé quantos tocados de mal de corazón, y todos á una mano tan flacos, que se les parece andar en disposición de enfermar... estos mochachos apruevan tan mal, y son tan costosos, y al cabo y á la postre dan en un disparte, si no se han quebrado antes la salud con mal de corazón, etc.<sup>50</sup>...

¿Mal d'amors o dolor cardíac? ¿Patologia del cor o de l'ànima?. Allò ben cert és que els xicots, probablement adolescents, del col·legi de València no gaudien de molt bona salut per la primavera de 1567.

## 4.2. Calamitats col·lectives

Entre les 59 referències a calamitats col·lectives, es van mencionar dos esdeveniments de causa natural. Pel novembre de 1562, Polanco informava a Francesc de Borja d'un rumor alarmant: «Aquí se ha dado nueva de un grande naufragio de las galeras de España que si es cierto sería un gran flagelo»<sup>51</sup>. La informació del secretari de la Companyia era certa. El 19 d'octubre, l'estol del Mediterrani va sofrir un greu naufragi davant la costa de Màlaga. S'estima que unes cinc mil persones van perdre la vida [Calero, 1990]. Huit anys després, un altre esdeveniment commovia Itàlia. Francesc de Borja expressava el seu condol al duc de Ferrara per «...la morte et danni di tante persone...»<sup>52</sup>. Es tractava d'un terratrèmol que havia produït importants danys en persones i hisendes<sup>53</sup>. De les abundants notícies bèl·liques recollides en destacar-les dues. El setge de Malta pels turcs esdevingué el 1565 i va causar gran preocupació al món cristià. També a la Companyia: «Lo de Malta nos tiene en cuidado...

y yo también pongo en orden algunos Padres, para que vayan en esta jornada como fueron en la passada»<sup>54</sup>. S'estima que els atacants van perdre una meitat del seu exèrcit i els defensors una tercera part (entre soldats i població civil). Una de les víctimes fou el mateix Dragut, per part dels turcs<sup>55</sup>. Per altra part, la rebel·lió morisca de Granada va ocasionar un conflicte armat conegut com la guerra de «Las Alpujarras». El conflicte és amplament descrit als textos dels *MB* amb algunes narracions de primera mà, atesa la presència de jesuïtes al sí de les tropes cristianes. Es contava, al principi, que «Fueron muchos christianos muertos...»<sup>56</sup> però el conflicte s'anava allargant i ocasionava danys i mortendat dels dos costats. En un dels enfrontaments, es diu: «...murieron como seys mil moros...»<sup>57</sup>. A la mateixa carta, el P. Ayala fa una reflexió esborronadora: «El negocio es que pelean, no con moriscos, syno con españoles sin alma, y que pelean por la vida, y asy será trabaxossísima la vitoria». Finalment, tramet les darreres informacions, segons les quals, els moriscos s'han refet i «...los nuestros mueren de hambre».

### 4.3. Epidèmies

Al segle XVI hispànic, l'absència de grans epidèmies devastadores propicia l'expansió demogràfica [Bennassar, 2010]. Però, ara i adés, les epidèmies de «baixa intensitat» hi són presents. En 40 dels 1231 documents es van identificar al·lusions a epidèmies (Taula II). A la guerra de Las Alpujarras apareixia la fam, com hem vist, i també les pestes: «... a havido y ay aquí muchos enfermos de modorra, y mueren hartos della», afectant els propis companys i al mateix remitent: «Yo vine aquí la víspera de Pascua, y al segundo día de Pascua me dio una modorra, de que el Señor me sanó»<sup>58</sup>. La «modorra» és una de les diverses epidèmies que apareixen en els *MB*. La seua identificació és complicada. ¿Podria tractar-se de la «fiebre punticular» descrita per Luis de Toro a la guerra de Granada (1568-1570)? J.R. Gurpegui identifica fins 25 noms d'esta entitat a la literatura renaixentista. Un d'ells seria el de «tabardillo». Entre els diversos símptomes, a banda de la típica erupció punticular, estava el sopor que podria explicar el nom de «modorra»<sup>59</sup>. No hi ha però cap descripció d'erupció cutània als textos del P. Navarro. Per aquell moment, apareixen també diverses notícies d'una pesta important a Portugal. El P. Azevedo dóna la primera alarma:

Llegué á Portugal por bondad de N. S. en fin de Setiembre; y porque en Madrid me dixerón que avía grande peste en Lisboa...porque Lisboa está muy afligida de peste, que son muertas más de 12 000 personas y muchos religiosos y clérigos, y de los nuestros 20<sup>60</sup>...

Diverses cartes posteriors van informant de la «peste grande» de Lisboa que, en 1569, va ocasionar al voltant de 60.000 morts. Dos metges sevillans, García de Salcedo y Tomás Álvarez, van viatjar a Lisboa, a instàncies del rei D. Sebastian, redactant un llibre sobre normes higièniques i preventives [Carreras, 1977, pp. 5-15]. Entre 1558-1559 apareixen diferents referències sobre pesta a la corona d'Aragó i Murcia. Pel novembre de 1558, Francesc de Borja informa a Laínez:

En Murcia anda muy fina la peste. Hase llevado tres padres nuestros, los más principales de aquel collegio. El uno era viceprovincial y el otro rector. En Barcelona también han fallecido tres ó quatro Padres: aquí uno: en Symancas un hermano<sup>61</sup>.

Villalba assenyala pesta a Barcelona pel 1558, així com la publicació de bans per evitar la fugida de metges i cirurgians [Villalba, 1802-1803, pp. 99-100].

#### 4.4. Aspectes terapèutics

Les 399 referències a qüestions terapèutiques trobades a la documentació són una mostra dels tractaments usuals al Renaixement (taula III). La tradició ambientalista hipocràtica està representada així com els procediments evacuadors d'humors (sanguis, porgues), les medicines (principalment botàniques) i els aliments-medicines. Hem trobat sovint actuacions terapèutiques (no fàcils de separar de les preventives) de canvis de lloc. Els aspectes climàtics amb les dualitats fred/calor, humitat/sequedat hi apareixen com a argument influent sobre temperaments i humors [Urteaga, 1993]. El fred és desaconsellat per a certs malalts i malalties. Així, pel 1524, Carles V sofreix unes febres quartanes importants amb motiu de les quals hi ha diferents rumors:

Quieren dezir que va a Plasencia por ser tierra caliente; otros dizen que se haze hazer una stufa para quedarse en Valladolid este invierno<sup>62</sup>...

A determinades persones, segons la seua complexió o les seues dolences, tampoc els anava bé el clima excessivament càlid. Això podia determinar, en ocasions, propostes de canvi de lloc geogràfic:

V. R. vea si será bien embiarle [P. Pedro Ayudo] al Japón ó á [o]tra parte más fría que la India, para que, teniendo más salud, sirva más con ella á Dios N. S.<sup>63</sup>.

També hi havia persones que tenien problemes amb la humitat, com el duc Carles de Borja: «... lo mucho que importa á mi salud huyr de la humedad de Gandía...»<sup>64</sup>. Altres, com el jesuïta P. Bravo, rebien una recomanació contrària: «... que fuese [a?] Alcalá por ser tierra mas húmeda, que ésta es muy seca»<sup>65</sup>. També la salut era motiu de demanar o concedir determinades exempcions. Araoz deia que «... los médicos me mandaban comer carne siendo cuaresma»<sup>66</sup>.

La dosificació del repòs i de l'exercici físic era un capítol important dels regimens de sanitat, tant dels malalts com dels sans<sup>67</sup>. En algunes ocasions el repòs havia de ser absolut pel tipus de dolença, com la que conta el comte d'Oropesa: «... haberme dado los dolores de la gota de que estoy en la cama algunos días ha»<sup>68</sup>. En altres ocasions calia animar al malalt a fer exercici: «Heme alegrado de entender que v.r. hace ejercicio y así me alegraré siempre de entender que tenga cuenta de su salud»<sup>69</sup>. Hi ha diverses referències a ajudes personals i psicològiques. Substitucions de professors malalts, assistència a pacients greus o moribunds, psicoteràpia epistolar i altres formes solen ser usuals. Hi destaquen algunes informacions sobre rescats de



captius, com el cas del jesuïta Gerardo Gerardino i el seu company francès, segrestats per un renegat calabrès, que va mobilitzar la cúpula de la Companyia. Borja utilitzava tots els contactes adients per tal que «... no se dexen de rescatar el P. Gerardo con su compañero... aunque se vendan los cálices, como nos an enseñado los santos»<sup>70</sup>. Després d'uns mesos, els esforços van donar resultat i el P. Gerardino va ser alliberat, però no el seu company. Francesc de Borja estava preocupat per la sort del captiu i proposava un intercanvi amb «... un turco, fratello d'un altro favorito del re di Algeri...» pres a Sicília<sup>71</sup>.

Al capítol de teràpia pròpiament mèdica, hem trobat 106 referències que van des de les prescripcions generals («orden de los médicos, lo que los físicos experimentan, tratamiento del médico, rimedio di medico, curale el doctor», etc.) als tractaments específics que inclouen procediments o aplicació de medicines. Entre les tècniques, destaca la teràpia evacuadora d'humors. Les sagnies es realitzen sovint per febres: «... ha más de un mes que está con calentura el padre doctor Araoz, sangrado y oleado dos veces»<sup>72</sup>. En altres ocasions, per traumatismes o, més rarament, per alguna indicació que encara podria estar vigent: «Por estar sangrado dos vezes, aunque no de calentura, sino de demasía de sangre, que por esta tierra crece...»<sup>73</sup>. També les porgues sovintegen. De vegades amb resultat poc clar: «...no ha salido la purga cual el humor lo requería»<sup>74</sup>.

Menció més detallada mereix el subgrup de teràpia mèdica dedicat a medicines i aliments-medicines, majoritàriament representats per la presència d'espècies botàniques i derivats de sucre o mel respectivament. Quant a les medicines, hem trobat 11 espècies botàniques (taula IV). Hi ha herbes pròpies de la matèria mèdica tradicional i altres noves, procedents de les Índies Occidentals o de territori asiàtic. En el primer bloc, situem una sèrie de conserves botàniques que, pel 1542, els ducs de Gandia envien als seus familiars, els vescomtes d'Évol. Es tracta de la *lavandula stoechas*, *salvia officinalis*, *ocimum basilicum*, *aloe* i *anchusa azurea*. La duquessa de Gandia deia al seu germà: «Este mozo lleva ese basilico que no pudo llevar más porque iba a pie»<sup>75</sup>. Poc després, era Joan de Borja el que anunciava al cunyat: «También va el acíbar, que yo lo he por bueno, aunque quanto amargo en toda parte hay harto. Esos botes de lengua bovina reciba vuestra señoría con paciencia»<sup>76</sup>. Altres herbes havien estat enviades a Saragossa, atés que el duc demana l'opinió sobre l'efecte terapèutic «Vuestra señoría me mande hacer saber cómo probó la flor de esticados y de la salvia, porque le envíe más...»<sup>77</sup>. Més interès poden tindre, pel seu caràcter novedós, les tres espècies exòtiques trobades. Dos clarament americanes, «guayaco» i «mechoacan», i una altra probablement asiàtica, la «china». Pel 1545, el príncep Felip li conta a Francesc de Borja que son pare (Carles V) li havia escrit i «... estava con mucha mejoría de su dolor de la gota, y le había aprovechado el agua del palo...»<sup>78</sup>. Uns anys més tard, és Francesc de Borja qui comenta a Araoz: «Dícenme que V. P. ha de tomar el palo por sus rheumas...». Sembla prou clar que es tractava del palo de Guayaco. L'espècie havia adquirit molta fama antisifilítica. Tanmateix, als documents dels *MB*

la indicació sembla destinada a malalties «reumàtiques», aspecte també recollit als textos de l'època<sup>79</sup>. Per l'any 1565, no hi ha dubte que alguns malalts de Roma, probablement jesuïtes, tenien a la seua disposició una altra planta americana: «...la caridad que usó [v.r.] en escribir el mechoacán que en muchos achacosos acá hace buena prueba»<sup>80</sup>. En cartes posteriors, Francesc de Borja confirmarà la recepció de la medicina per dues vies i la «... buena obra para los enfermos»<sup>81</sup>. No sabem però si els pacients destinataris del «mechoacán (o michoacán)» tenien alguna malaltia més específica que els «achaques». La planta devia el seu nom a la província mexicana d'origen (Mechoacán), utilitzant-se l'arrel en forma de farina. Monardes li dedica un capítol. La propietat més coneguda era la de purgant suau i, encara que sembla emparentada amb la jalapa, els esforços per identificar la planta van ser molt dubtosos al segle XIX i actualment encara no s'ha pogut localitzar<sup>82</sup>. A principis del mateix any 1565, Laínez estava molt malalt i els metges li van oferir prendre «el agua de la China». El segon general de la Companyia «no quiso tomarla» i moria uns dies després<sup>83</sup>. La «China» seria una de les dues del gènere *smilax*, la *smilax china*, de procedència oriental, o la *smilax pseudochina*, d'origen americà. Tant una com l'altra sembla que eren usades per les seues propietats antisifilitiques, sudorífiques i antireumàtiques [Monardes, 1989; Esteva de Sagrera, 2005, p. 170]. A banda de les espècies exòtiques, hi ha dues plantes més que criden l'atenció. Una és el roser bord, el fruit del qual es enviat per Francesc de Borja a Francisco de los Cobos: «Los escaramujos van en esta caxa: es menester que V. S. Los mande sacar luego della, porque no se gasten, y secarlos al ayre, y mandar moler cada vez los que huviere de tomar»<sup>84</sup>. El detall de la conservació i ús té el seu interès. Es coneguda la propietat astringent atribuïda al fruit del roser [Font Quer, 1985, pp. 330-332]. Per març de 1566, Maria de Borja li envia flor de taronger al seu germà Francesc de Borja: «Yo sirvo á V. P. con dos húrneas de conserva de flor de azahar picada, y una caxuela de la mesma flor en hogica»<sup>85</sup>. Andrés Laguna deia que les flors de taronger fortifiquen el cor i l'estòmac, i que l'aigua de «Azahara» és excel·lent per «esforçar la virtut vital» [Laguna, 1566, p. 106]. Cal recordar que la flor del taronger amarg (*citrus aurantium*) s'utilitza popularment com a sedant suau. L'efecte ansiolític s'ha comprovat en models experimentals [Castillo, 2007, p. 182; Font Quer, 1985, pp. 435-436].

La frontera entre les medicines i els aliments era molt difusa al Renaixement. Els regiments de sanitat medievals incloïen un ús molt detallat dels aliments, d'acord amb la tradició galènica. També al segle XVI hi ha un interès per un estil de vida saludable, en el que el menjar i el beure són factors primordials. Luis Llobera de Ávila publica el seu «Vanquete de nobles Cavalleros» el 1530, dedicat al secretari de l'emperador, Francisco de los Cobos, personatge que, com hem vist, rebia de Francesc de Borja els «escaramujos». Hem recollit una sèrie d'aliments/medicina que apareixen als textos, destacant els preparats de mel i sucre, així com alguns fruits o conserves (taula V). Els preparats de mel eren coneguts a la farmacopea medieval. A banda del melrosat, que és enviat al vescomte d'Évol per la seua germana<sup>86</sup>, apareix als textos l'aiguamel usat pel P. Araoz<sup>87</sup>. Les notícies relacionades amb el sucre tenen presència

als documents *MB*. No és estrany, si tenim en compte que la canyamel era la base econòmica que sustentava el ducat de Gandia i el comtat d'Oliva. Borja i Centelles controlaven la indústria sucrera de la Safor i els donava una situació preeminent sobre la resta de senyorijs valencians<sup>88</sup>. La importància del sucre era tan gran que Joan de Borja, davant l'amenaça d'invasió turca o barbaresca, assegurava que si arribaven a «... quemar los trapiches del azúcar que aquí tenemos el daño sería tan grande no solo nuestro, pero aún del reino...»<sup>89</sup>. El sucre és un ingredient utilitzat a la cuina medieval dels poderosos i a partir del segle XIV augmenta la seua presència en els receptaris [Iborra Gastaldo, 1990; García Marsilla, 1999, pp. 83-99]. És comprensible, per tant, que les preparacions de sucre viatgen a diferents llocs. Així, el sucre rosat es enviat a Carles V que ho agraeix a l'esposa de Francesc de Borja: «Con el açúcar rosado que me embiaste con este correo holgué, el qual llegó á muy buen tiempo: y es tal que parece bien cosa de vuestra mano, y así os lo agradezco mucho»<sup>90</sup>. Més tard, són enviats de Gandia a Roma «regalos de azúcar» fets a Santa Clara<sup>91</sup>. La tradició del convent en la confecció de dolços i medicines venia de lluny, atés que Sor Damiata, feia 36 anys, demanava sucre per elaborar xarops i codonyat<sup>92</sup>. El caràcter medicinal del sucre i els seus derivats el confirma el mateix Francesc de Borja: «De la fruta de el azúcar de esta tierra envío á V.R. para refrigerio de la sed de las calenturas»<sup>93</sup>. Hem recollit un cas d'ús de la llet de dona com a medicina. El fill de Francesc de Borja, Joan ho conta: «Mi tía la abadesa de las Descalzas a estado muy mala estos días. Está agora algo mejor con mamar leche de muger sin otro mantenimiento ninguno»<sup>94</sup>. L'abadessa Anna de Borja estava molt malalta i la lactància d'adults era un remei conegut, especialment en malalties consumptives [Mazana, 2009, pp. 27-23]. Plini el Vell [1999, p. 983] ja se'n feia ressò. A la medicina popular, ha persistit un ús de la llet de dona especialment com a medicina tòpica per a malalties dels ulls i oïts<sup>95</sup>. El fet d'existir una proporció significativament major de referències a medicines o aliments als textos signats per dones (6,25 %), respecte als remesos per homes (0,85 %), reforça el perfil femení, amb més inclinació per la salut, trobat a l'estudi.

La balneoteràpia tornava a estar de moda al segle XVI. Montaigne fa un viatge per Europa visitant distints establiments per curar els seus còlics renals [Montaigne, 2012]. Les dues referències trobades confirmen un ús públic de la hidroteràpia en territori hispànic. Els banys de Fitero i Alhama tindrien origen romà, estaven actius al Renaixement i continuen a l'actualitat, conservant el d'Alhama una obra singular d'època Nazarí<sup>96</sup>.

Finalment, al capítol miscel·lani de tractaments, destacarem dos textos. «Una carta de v.s. [Príncipe de Éboli] fueron sus alquermes y en parte le resucitó...»<sup>97</sup> contava Francesc de Borja, referint-se al conhort causat per la carta a l'afligit ambaixador espanyol a Roma. És evident l'ús metafòric de l'alquermes<sup>98</sup>. Per altra banda, Polanco comentava que el jesuïta Mauricio (*Maurice Halley*) estava malalt i, a banda de l'atenció mèdica «...si era pensato farlo procurare la benditione del re di Francia...»<sup>99</sup>. La tradició taumatúrgica dels reis és coneguda i arrelava en el caràcter sagrat de la

monarquia que, per tant, gaudia de capacitat màgica o sobrenatural [Bloch, 1998; Frazer, 2011]. A la mateixa centúria, Miguel Servet, Daza Chacón o Juan Fragoso informen d'esta pràctica màgica [Fresquet, 2002; Reverte, 2012].

#### 4.5. Aspectes preventius

Entre els 166 comentaris de tipus preventiu, apareixen molts dels aspectes comentats a l'apartat terapèutic (Taula VI). Un d'ells és el capítol ambiental (lloc, clima, aire), que sol relacionar-se també amb els viatges. Així, observem tota una estratègia per a les reunions de la Companyia a Roma, tractant que el viatge i la estança foren en les millors condicions estacionals: «... intimando la congregación general para los veinte de junio, aunque si antes viniesen para prevenir los calores parece sería la cosa aún más conveniente por respeto de la salud»<sup>100</sup>. Havia mort Laínez i calia elegir nou general. Lliurar-se de viatjar durant el ple de l'estiu era allò més aconsellable per a la salut dels delegats. També la prevenció davant de les epidèmies esdevé clau per evitar la seua extensió. Les mesures d'aïllament es posaven en marxa, com ocorregué a la «Peste Grande» de Lisboa: «... no dexan ir allí ninguna persona de fuera»<sup>101</sup>. A la Companyia, importava molt evitar les excessives baixes de l'exèrcit jesuïta, atés el seu compromís amb els malalts i el perill conseqüent. Francesc de Borja enviava instruccions pragmàtiques:

Bien es que use alguna prevención en quitar el peligro de la peste los hermanos que son inútiles para cuidar enfermos, y solamente se habrían de tener los pueblos que NS visitare con tal enfermedad algunos pocos de los nuestros antes viejos que mozos y de los que no temen, los demás se podrán enviar fuera y los que quedarán para edificación y socorro espiritual de los pueblos, así que se pudiese para conservarse, pues las vidas no son suyas, habiéndolas ofrecido al servicio de Xto NS y como tales se debe tener cuidado conveniente<sup>102</sup>.

La salut pública també preocupa a responsables civils i religiosos d'acord amb les tendències renaixentistes [López Piñero, 2006]. Una de les instruccions de Carles V a Francesc de Borja, quan l'enviava a Catalunya de lloctinent, és millorar la neteja de Barcelona i la qualitat del pa<sup>103</sup>. També els col·legis jesuïtes havien de modificar urgentment allò que pogués comprometre la salut:

Tenían las nezarias dentro del quarto, que está todo como un arca zerrada; inficionaban mucha parte del ayre del tránsito y zeldas. Proveyose que las hechasen en la huerta, arriadas al muro, y el primer dinero que gastasen en edificio fuesen en ellas<sup>104</sup>.

#### 4.6. Hospitals

La menció a hospitals fou identificada en 37 (3,0%) dels 1231 escrits (taula VII). Els motius d'aparició son diversos: disposicions testamentàries, assistència dels jesuïtes a malalts i pobres, pernoctacions en viatges, etc. Algun cas mereix comentaris addicionals. L'hospital de Sant March a Gandia gaudia de la protecció dels ducs [Olaso, 1988 i 2010; Rico, 1990]. Hi trobem una primera notícia en un document públic, on Joan de Borja restitueix la Carta de Privilegi perduda durant la Germania:

Primerament statuim, ordenam e manam que cadany en lo dia de Sanct Estheve, en la esglesia de Sanct March del Hospital de la dita nostra vila de Gandia, los administradors de les dites tres bosses de accapte... elegeixquen tres persones abonades... pera la tal administració de les dites tres bosses<sup>105</sup>.

Per la seua banda, Francesc de Borja especifica al seu testament que:

Item, leixe e jagueixsch al spital de la dita vila de Gandia, per obs de comprar una gallina cascun dia e carn de moltó, per al manteniment de dotze pobres ordinaris, en lo dit spital, quaranta cinch lliures de renda annual<sup>106</sup>...

A més a més, Francesc de Borja li encomana al seu fill Carles «molt encaridament» que assegure les rendes per al manteniment dels dits 12 pobres i que si algun estudiant pobre del col·legi de Gandia cau malalt «... li donen en dit Col·legi tot lo recapte que se li donaria si habitas en dit Spital...»<sup>107</sup>. Francesc de Borja es va allotjar més d'una vegada en hospitals, fins i tot quan era general dels jesuïtes. Així, a l'inici del seu darrer viatge, conta:

En Aste possamos en un hospital de los españoles, en el qual se recogen los soldados enfermos de aquellos presidios de Lombardia; y no tiene renta ninguna, sino de las pagas de los soldados cierta cantidad<sup>108</sup>.

És interessant el suport econòmic de l'hospital «de los españoles» a Asti en base a una quota de la paga dels soldats.

#### 4.7. Metges

La figura del metge té un protagonisme evident a la documentació *MB*. Els responsables pertanyien a les elits de l'època i recorrien a uns serveis que no estaven a l'abast de la majoria de la població. Tanmateix, les al·lusions solen ser genèriques, «el médico, los médicos, el físico» i sols ocasionalment es menciona el nom (taula VIII). En algun cas, el fet de figurar com a testimonis de documents legals permet la total identificació. Així, a les capitulacions matrimonials de Francesc de Borja amb Elinor de Castro, Carles V presenta uns testimonis entre els quals estava «... Fernando López de Escoriza, nuestro físico»<sup>109</sup>. Fernán López de Escoriza (Vitoria, prop 1480-Madrid 1541) fou un metge cortesà rellevant. Va deixar la càtedra de Salamanca el 1515 i va ser, successivament, metge de Ferran el Catòlic, d'Enric VIII d'Anglaterra (reclamat per la seua esposa Catalina d'Aragó) i de Carles V. Va figurar com a fundador del col·legi de metges de Londres el 1518, junt a John Chambre i Thomas Linacre. «Protomédico» dels regnes d'Espanya, Luís Lobera de Àvila el cita com al seu primer mestre [González Ternero, 2009, pp. 37-42; López Piñero, 1991].

Molt més modestos eren dos metges de Gandia, Melchor Ruíz i Martí Scobar. Els dos figuraven com a testimonis del testament d'Elinor de Castro, esposa de Francesc de Borja. El primer també està present al del mateix Francesc de Borja<sup>110</sup>. Es de suposar que els dos serien metges dels ducs de Gandia. Sols coneixem que Melchior Ruíz apareix el 1548 a la subhasta dels béns de Juan González de Villasimpliz realitzada a Gandia el 28 de maig, adquirint alguns llibres [Pons, 2004, pp. 75-105].

El febrer de 1558, Borja encarregà un informe mèdic per justificar la no assistència a la congregació general dels jesuïtes<sup>111</sup>. El text és un interessant document de la medicina galènica, en base al qual es contraindica taxativament el viatge de Francesc de Borja a Roma. El redactors van ser els doctors Martín Santacara i Pedro Gálvez<sup>112</sup>. Martín Santacara (o Santa Cara) figurava, al llistat de servidors de la cort de Carles V, com a metge de la casa de Castilla del emperador i de la reina Joana, en lloc del difunt doctor Tudela, des del 10 de setembre de 1534 fins el 1556. Fou «protomédico» de Navarra i va assistir a la reina Joana en els darrers instants de la seua vida, embalsamant el seu cos<sup>113</sup>. D'altra banda, sabem que el Doctor Pedro Gálvez fou nomenat Metge de Cambra amb 60.000 maravedís de sou el 13 de maig de 1554 i que va morir l'u de setembre de 1590 [Iborra, 1886]. Els seus restes, junt a la seua esposa Ana Velázquez, descansen a l'església de Rio Salido (Guadalajara) [De Orueta, 2000, pp. 258-260].

Pel Juliol del 1565, el P. Duarte informa a Borja sobre les incidències de salut dels jesuïtes:

Al Padre Bravo nuestro le ha ido tan mal esto del dormir que le acaesció muchas noches ser de tal manera que se le encontraba y andaba por la casa como loco. Y siendo avisado el padre Gil González viceprovincial, ordenó que fuese [a?] Alcalá por ser tierra mas húmeda, que ésta es muy seca. Y ha sido el Señor servido que allá le ha ido bien del sueño y con un regimiento que el doctor Vallés le dió ya es vuelto y duerme razonablemente ahora. Al hermano Pedro también le ha ido mal desto del sueño y de un dolor que tenía de estómago y como el médico aquí ya no sabía más que hacelle dijo que por unos días mudase de tierra. Está en Alcalá. Cúrale el doctor Vallés. Vale mejor del dormir<sup>114</sup>.

El fet de nomenar dues vegades el nom del metge sembla indicar la possible importància del personatge, cosa certa si es tractava, com sembla, de Francisco Valles (1524-1542), catedràtic a la Universitat d'Alcalá. Valles és possiblement la figura mèdica més destacada que ens aporten els textos revisats. Metge humanista de la cort de Felip II, fou autor de diuit obres i una de les màximes figures europees de la tendència «hipocràtica» del galenisme. Va participar, junt amb Andrés Laguna i Jaime Segarra en la introducció d'un cos de coneixements fisiològics en el mon acadèmic hispà<sup>115</sup>.

Francesc de Borja, al llarg de la seua vida, va rebre l'atenció mèdica de diversos professionals, alguns rellevants com es de suposar. Així, els seus biògrafs ens informen que, a la seua etapa cortesana, va ser visitat per Francisco López de Villalobos [Vázquez, 2011, pp. 141-143]. Metges de la cort portuguesa o de les corts italianes també el van atendre. Al final de la seua vida, quan tornava malalt de la missió pontifícia, va ser vist per metges del duc de Savoia i dels ducs de Ferrara, però no ens han arribat els noms. Sí que apareix, als documents dels *MB*, un metge jesuïta que sembla gaudia de la seua màxima confiança. Així, al principi del seu darrer viatge, Francesc de Borja s'encomana a les oracions de tots els «Padres», en una llarga relació on desfilen els personatges més importants o més propers de la Companyia. També apareixen els metges: «...y á Mtre. Francisco, médico, y al charísimo P. Agustino, médico de la milsa y ventosidades del pobre Francisco...»<sup>116</sup>. Les notes de *MB V* ens infor-

men que el P. Agustino Mazzini havia fet els vots a Roma el 13 de desembre de 1570. Sembla que tractava a Francesc de Borja de la melsa i de flatulències, cosa que corrobora el propi pacient, uns mesos mes tard: «... al P. Agustino hago saber, que ya casi no hay melsa, porque el camino le a dado á dorso...»<sup>117</sup>.

¿Quina visió dels metges tenien els pacients i la població general de l'època? Pel que fa als documents analitzats, observem una actitud general d'acatament a la seua autoritat. Els pacients procuren seguir les ordres mèdiques. Els metges marquen les pautes del *regiment* dels pacients, aconsellen les mesures preventives, anuncien la gravetat de les malalties o la proximitat de la mort. La seua opinió és valorada i respectada. Hi ha però, de volta en quan, una utilització en benefici propi del judici mèdic i també apareixen reticències o crítiques. Així, diu Joan de Borja, en contra d'allò que li havien recomanat: «... recelo tomar nuevas purgas y medicinas...»<sup>118</sup>. En el cas d'Isabel de Valois, com hem vist, podem copsar una crítica al fracàs diagnòstic<sup>119</sup>. També l'amargura de Tomàs de Borja i el desengany pels errors diagnòstics comentats a la mort de Francesc de Borja són evidents<sup>120</sup>. Finalment, un altre germanastre de Francesc de Borja, Pere Galceran de Borja, expressa una crítica oberta i crua als tractaments mèdics:

...hallé a la duquesa mi señora tan doliente que es lástima ver qual su señoría está, su indisposición es de manera tras haver ocho meses que padecer martirio de la hijada y del estómago que me da muy gran cuydado su mal. NS por su bondad dé el remedio que falta en el saber destes físicos que al cabo no saben más de sangrar y purgar<sup>121</sup>.

La crítica del mestre de Montesa és demolidora, davant de la ineficàcia dels procediments evacuadors en la malaltia de sa mare. Al segle XVI, com ara, la medicina i els metges podien fracassar.

## 5. CONCLUSIONS

1. Prop de la meitat dels documents *MB* contenen alguna referència a la salut.
2. Les cartes signades per dones mostren més contingut de salut pròpia o aliena que les remeses per homes.
3. El perfil sobre salut de Francesc de Borja, mostrat als documents *MB*, és similar al de la resta de remitents.
4. Els aspectes clínics, terapèutics i preventius es troben ben representats a les troballes sobre salut.
5. La patologia de la violència i les febres són els capítols clínics més freqüents a les dades estudiades.
6. Les notícies sobre epidèmies i altres calamitats col·lectives sovintegen als textos dels *MB*, permetent, en molts casos, correlacionar-les amb esdeveniments històricament coneguts.

7. L'ambientalisme té una presència important a les referències de salut preventives o terapèutiques.

8. A la teràpia mèdica hi destaquen els procediments evacuadors (sagnies i porgues) així com la fitoteràpia clàssica, a la que s'afegeixen tres varietats «noves» de procedència americana: *guayaco*, *mechoacán* i una dubtosa d'asiàtica o americana, la *china*. Entre els aliments-medicina, abunden els derivats de mel i sucre.

9. Al voltant d'una vintena d'hospitals han pogut ser identificats entre els documents *MB*.

10. L'al·lusió als metges o cirurgians és freqüent als documents revisats. En uns 14 casos consta nom o cognom, permetent la identificació dels personatges.

11. L'actitud dels corresponsals respecte als metges és, generalment, de respecte i acatament, però s'ha pogut copsar alguna opinió escèptica que, ocasionalment, arriba a ser crítica.

## NOTES

- 1 El material documental, bàsicament epistolar, recollit a la col·lecció *Monumenta Borgia* (*MB*) suposa una font important per a estudis sectorials, més enllà de la intenció biogràfica sobre Francesc de Borja (FB) que va motivar la recopilació. Els volums I al V dels *MB* es van publicar entre 1894 i 1911, al si dels *Monumenta Historica Societatis Iesu*. Contenen gran part de la correspondència de FB i de la seua família, així com altres documents d'interès. L'edició recent de dos nous volums de *MB* (VI i VII), a càrrec de E. García Hernán, ha incorporat una massa important de documents inèdits. Vegeu: *MB* [1894-1911], vol. I-V i *MB* [2003 i 2009], vol. VI i VII respectivament.
- 2 Per a una mirada al gran arbre de la família Borja, vegeu Batllori [1994] i per als Borja gandians, vegeu La Parra [1994]; Pastor [1998]. Hi ha ampla bibliografia sobre FB. La primera biografia, escrita al voltant de 1586, és la de Dionisio Vázquez, editada fa poc a càrrec de S. La Parra, vegeu Vázquez [2011]. Biografies més recents són les de García Hernán [1999] i De Dalmases [2002]. La biografia novel·lada de Piera [2009] ens aproxima amb rigor i versemblança al personatge.
- 3 Vegeu Achterberg [1991]; Cabré y Ortiz [2001]; Iglesias [2003]. Els versos de l'*Odissea* ens ofereixen un bon exemple de la transmissió femenina del saber mèdic. Al cant IV, Helena havia vessat un fàrmac en el vi, per animar els comensals deprimits pel record d'Ulisses: «Drogues així posseïa la filla de Zeus, ben pensades, i molt eficaces, que li les havia donat Polidamna, i dona de Ton, d'Egipte on la terra és tan fèrtil en tota l mena de fàrmacs...». Vegeu la versió de J.F. Mira, Homer, [2011, p. 62].
- 4 Vegeu *MB* [vol. II, pp. 1-4 («FB al vizconde de Évol, Madrid 24 de julio, 1535»)].
- 5 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 656-658 («FB al P. J. Nadal, Burgos 7 de enero, 1572»)].
- 6 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 646-649 («P. Avellaneda a FB, Sevilla 10 de septiembre, 1566»)].
- 7 L'obra de Juan Calvo, *Cirugía universal y particular del cuerpo humano*, Sevilla 1580, revisa molt didàcticament la fisiopatologia galènica. Vegeu Fresquet [2002].
- 8 Huí sabem que els episodis febrils cíclics de quartanes o tercianes són típics de paludisme o malària, malaltia causada per un paràsit del gènere *plasmodium*. Forniaciari [2010] ha detectat, per tècniques paleoimmunològiques, el *plasmodium falciparum* en ossos humans de quatre membres de la família Medici, tres dels quals van morir el 1562 i un el 1587, confirmant les dades històriques que assenyalaven la seua possible mort per malària
- 9 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 681-684 («FB a Pedro Luís Galcerán de Borja, Roma 24 de diciembre, 1568»)].



- 10 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 302-307 («P. Diego de Acosta al P. FB, Amberes 25 de febrero, 1570»)].
- 11 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 12-14 («Juana de Borja al P. FB, Toro 29 de enero, 1569»)].
- 12 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 436-440 («P. Juan Suárez al P. FB, Burgos 7 de julio, 1570»)].
- 13 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 381-386 («P. Juan Suárez al P. FB, Burgos 17 de mayo, 1570»)].
- 14 Vegeu *MB* [vol. III, pp. 416-419 («FB al P. Laínez, Valladolid 29 de diciembre, 1558»)].
- 15 Era l'any 1572. El general dels jesuïtes Francesc de Borja tornava cap a Roma després d'un viatge diplomàtic per Portugal, Espanya i França. Havia acompanyat al cardenal Alexandrino (Miguel Bonelli) en la missió ordenada pel papa. Vegeu De Dalmases [2002, pp. 230-231].
- 16 La malaltia final de FB és explicada amb més detall a Devesa [2012].
- 17 Vegeu *MB* [vol. VI, p. 292 («Marquesa de Llombay a la duquesa de Gandia, Madrid 4 de mayo, 1536»)]. FB havia marxat a l'encontre de Carles V per ajudar a la campanya de Provença.
- 18 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 653-658 («P. Pedro de Saavedra al P. FB, Madrid 8 de octubre, 1568»)].
- 19 «Perlesía: Resolución o relajación de los nervios es que pierden su vigor y se impide su movimiento y sensación. Es del latín parálisis...», veje *Diccionario de Autoridades* [1726-1729].
- 20 Vegeu *MB* [vol. III, pp. 809-814 («P. Juan Ramírez a FB, Medina del Campo 31 de mayo, 1565»)].
- 21 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 81-83 («P. A. Araoz al P. FB, Valladolid 1 de septiembre, 1565»)].
- 22 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 664-666 («P. Luís Santander al P. FB, Valencia 27 de octubre, 1568»)].
- 23 Vegeu *MB* [vol. III, pp. 161-167 («FB al príncipe Felipe, Tardecillas mayo, 1554»)].
- 24 Vegeu *MB* [vol. III, pp. 168-173 («FB al príncipe Felipe, Tardecillas 10 de mayo, 1554»)].
- 25 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 543-544 («Duque de Gandía al vizconde de Éboli, Gandía 29 de septiembre, 1542»)].
- 26 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 415-416 («Marqués de Lomba a don Juan de Zúñiga, Barcelona 31 de mayo, 1540»)].
- 27 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 91-94 («Duque de Gandía al P. FB, Valencia 19 de mayo, 1569»)].
- 28 Vegeu *MB* [vol. II, pp. 142-149 («Marqués de Llombay a Francisco de los Cobos, Barcelona, 12 de octubre, 1540»)].
- 29 Vegeu *MB* [vol. II, pp. 262-269 («Marqués de Llombay a Francisco de los Cobos, Barcelona 24 de junio, 1541»)]. Sobre les descripcions i teories de la sífilis hi ha abundant bibliografia. Vegeu Pania-gua [1973, pp. 96-101]; Betrán [2006, pp. 74-84].
- 30 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 343-350 («Juan de Villalón al P. FB, Valencia 18 de abril, 1570»)].
- 31 El 21 de febrer arribà Felip II a Gandia. Al duc Carles el portaven amb una cadira i posteriorment «...del sobaco y yendo su Excelencia con una muleta por su indisposición». Vegeu *MB* [vol. I, pp. 330-331].
- 32 Vegeu *MB* [vol. III, pp. 197-199 («Luis de Ávila al P. FB, Bruselas 28 de febrero, 1555»)].
- 33 Recentment, un anàlisi anatomopatològic, en un dit momificat de l'emperador, ha demostrat la presència d'abundants cristalls d'àcid úric, confirmant la severitat de la malaltia. Vegeu Ordi [2006, pp. 516-20].
- 34 Vegeu *MB* [vol. VII, p. 256 («P. Juan de Polanco al P. Valderrábano, provincial de Toledo, Roma 8 de febrero, 1565»)].
- 35 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 540-541 («P. Juan de Polanco al P. Cristóbal Rodríguez, Roma 23 de diciembre, 1570»)].
- 36 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 545-550 («Duque de Gandía al P. FB, Castelló 12 y 13 de noviembre, 1567»)]. Tant el «reuma» com el «corrimiento» participarien del mateix concepte d'humors que circulen o «corren» per distintes parts del cos, vegeu Detema [1996].
- 37 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 171-173 («P. Hernando de Solier a FB, Madrid 12 de febrero, 1563»)].
- 38 Vegeu Arber *et al.* [1994]; Queiroga *et al.* [2011]; Yaron *et al.* [2011]; Brennan *et al.* [2012].
- 39 Vegeu *MB* [vol. VII, p. 639 («Sor Juana de la Cruz a FB, Madrid 30 de agosto, 1566»)].

- 40 Vegeu *MB* [vol. VII, p. 642 («Princesa Juana de Austria a FB, Segovia 3 de septiembre, 1566»)].
- 41 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 260-261 («Juan de Borja, barón de Villalonga, al duque de Gandia, Valencia 9 de diciembre, 1533»)].
- 42 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 354-355 («P. Diego Carrillo a FB, Bolonia 28 de septiembre, 1565»)].
- 43 «El vino para un gusto y el agua para un susto», diu la dita popular castellana. Vegeu Castillo de Lucas, [1958, p. 254].
- 44 Vegeu *MB* [vol. VI, p. 371 («Carlos V a FB, Madrid 8 de noviembre, 1539»)]. La correspondència dels *MB*, a l'època virregnal de FB a Catalunya, aporta nombroses notícies sobre bandolerisme i la seua repressió. Vegeu García Hernán [1999]; De Dalmases [2002]; Canellas [2010]. Sobre Cadell i el bandolerisme a l'Alt Urgell i la Cerdanya, vegeu Obiols [2008-2009].
- 45 Vegeu *MB* [vol. II, pp. 290-293 («Marqués de Llombay a Francisco de los Cobos, Barcelona 18 de agosto, 1541»)].
- 46 Vegeu *MB* [vol. I, pp. 135-137 («FB a Francisco de los Cobos, Barcelona 1 de octubre, 1540»)].
- 47 Vegeu *MB* [vol. III, pp. 505-508 («*Publica in haereticos animadversio*, Valladolid 16 de junio, 1559»)]. Traducció del text llatí: «Així, 14 dels 30 van ser cremats, i tots (excepte un, que fou cremat viu) reconegueren els seus errors i imploraren misericòrdia. Fins i tot, els setze restants, que semblava havien comés delictes més lleus, van ser afectats per gravíssimes penes». L'Auto de Fe del 21 de maig de 1559 a Valladolid es recollit amplament per Menéndez Pelayo [1998, vol. I, pp. 950-960].
- 48 Vegeu *MB* [vol. III, pp. 649-651 («FB al P. J. Laínez, Oporto 13 de enero, 1561»)].
- 49 FB estava autoexiliat a Portugal fugint de la Inquisició atesa l'aparició d'una suposada obra seua, «Obras del cristiano», al llistat de llibres prohibits. Vegeu García Hernán [1999, pp. 165-175]; De Dalmases [2002, pp. 138-154].
- 50 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 466-475 («P. Gil González Dávila al P. FB, Valencia 12 de mayo, 1567»)]. Segons el «diccionario de Autoridades», el mal de corazón vindria definit com a «un vapor o flato, que por su cantidad o qualidad hace por una y otra parte molestia en el corazón, y dura todo el tiempo que tarda el vapor o flato en resolverse».
- 51 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 158-159 («P. Juan de Polanco a FB, Trento 19 de noviembre 1562»)].
- 52 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 539-540 («FB al duque de Ferrara, Alfonso de Este, Roma 9 de diciembre, 1570»)].
- 53 Hi ha un terratrèmol documentat a Ferrara el 1570. Vegeu *The seismic history of Italy...* (disponible en [www.earth-prints.org/bitstream/.../01%20busi.pd...](http://www.earth-prints.org/bitstream/.../01%20busi.pd...))
- 54 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 39-42 («FB al arzobispo de Zaragoza, Roma 5 de agosto, 1565»)].
- 55 Des de 1530, els cavallers de l'ordre de Sant Joan de l'Hospital estaven instal·lats a l'arxipèlag de Malta i encarregats per Carles V de la seua defensa. Vegeu Cassola [2002].
- 56 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 31-51 («Gaspar de Aranda, por comisión del P. Rector, Juan de la Plaza, al P. FB, Granada 15 de marzo, 1569»)].
- 57 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 157-162 («P. Josep de Ayala al P. FB, Barcelona 2 de septiembre, 1569»)].
- 58 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 122-129 («P. Pedro Navarro al P. FB, Granada 10 de julio, 1569»)].
- 59 Vegeu Gurpegui [2003]. Segons Villalba [1802], el 1557 inicià una epidèmia de «fiebre punticular» fins el 1570 que començà a mitigar.
- 60 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 187-190 («P. Ignacio Azevedo al P. FB, Almeirín, 3 de octubre, 1569»)].
- 61 Vegeu *MB* [vol. III, pp. 414-416 («FB al P. Laínez, Valladolid 25 de noviembre, 1558»)].
- 62 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 107-108 («Vizconde de Évol al Duque de Gandia, Zaragoza 10 de septiembre, 1524»)]. Finalment l'emperador es va traslladar a Madrid amb la seua cort per considerar lloc més sa. Respecte a la «stufa», cal advertir que es tractava d'un aparell que no tenia tradició en territoris hispànics. Es pot constatar la seua existència a Europa des del segle XIII amb una expansió important posterior, des de centres productors alemanys. En textos de Lluís Vives i d'Erasme queda constància de la utilització quotidiana de les estufes a l'Europa del XVI. Vegeu Perla [1998].

- 63 Vegeu *MB* [vol. IV, pp.152-153 («FB al P. Antonio de Quadros, provincial de la Índia, Roma a 20 de diciembre, 1565»)].
- 64 Vegeu *MB* [vol. IV, pp.545-550 («Carlos, duque de Gandia al P. FB, Castelló 12 y 13 de noviembre, 1567»)].
- 65 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 333-334 («P. Duarte a Borja, Ocaña, 31 de julio, 1565»)].
- 66 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 89-91 («P. Antonio de Araoz a Borja, Zaragoza 10 de julio, 1558»)].
- 67 Arnau de Vilanova dedica un capítol a «Qual exercici és meylor». Vegeu Vilanova (De), [1947].
- 68 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 526-527 («Conde de Oropesa a FB, Oropesa, 10 de mayo, 1566»)].
- 69 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 189-190 («P. Láinez a FB, 13 de mayo, 1563»)].
- 70 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 298-299 («FB a Bartolomé de Forés, Roma 16 de febrero, 1570»)]. La carta està dirigida a Càller (Cerdunya). Bertomeu Forés era «tesoriere regio» del regne de Sardenya i encarregat de la recaptació de les rendes feudals, quan el Comtat d'Oliva estava embargat per la Corona, després de la mort del comte Pere de Centelles en 1569. Vegeu Bussa [2009, pp. 9-81] i Sendra [1998].
- 71 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 519-521 («FB al P. Everardo Mercuriano, Roma 9 de octubre, 1570»)]. Sobre el negoci i el rescat de captius a la Mediterrània vegeu Andújar [2008]; Martínez Torres [2004].
- 72 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 629-631 («P. Zarauz a Borja Soli, Valladolid 10 de agosto, 1566»)].
- 73 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 486-487 («P. Jerónimo Ruiz del Portillo al P. FB, Sevilla 26 de junio, 1567»)].
- 74 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 341-343 («Duque de Gandia al vizconde de Évol, Gandia 29 de marzo, 1539»)].
- 75 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 503-504 («Duquesa de Gandia al vizconde de Évol, Gandia 2 de febrero, 1542»)].
- 76 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 513-515 («Duque de Gandia al vizconde de Évol, Gandia, 6 de marzo, 1542»)].
- 77 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. («Duque de Gandia al vizconde de Évol, Gandia, 23 de noviembre 1542»)]. La relació entre Gandia i Saragossa es tractada amb més profunditat a Devesa [2011].
- 78 Vegeu *MB* [vol. II, p. 691 («Príncipe Felipe al duque de Gandia, Madrid 24 marzo, 1545»)].
- 79 La indicació «para passiones y dolores de junturas» l'assenyala Monardes (1565-1574). Fragoso (1572) el fa servir per la «ceática antigua». Vegeu Monardes [1989]; Fresquet [2002]
- 80 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 361-363 («P. Juan de Polanco al P. Avellaneda, Roma 9 de octubre, 1565»)].
- 81 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 380-391 («FB al P. Gonzalo González, provincial de Toledo, Roma 28 de noviembre 1565»; «Borja al P. Diego de Avellaneda, Roma 29 de noviembre, 1565»)].
- 82 Vegeu Monardes [1989]; Fresquet [1993, pp. 94-96]; Sánchez Díaz [2010, pp. 9-12]; Mercant [2011, pp. 99-106].
- 83 Vegeu *MB* [vol. III, pp. 734-735 («FB al P. Alfonso Salmerón, Roma 3 de febrero, 1565»)].
- 84 Vegeu *MB* [vol. II, pp. 430-435 («Marqués de Llombay a Francisco de los Cobos, Barcelona 8 de enero, 1543»)].
- 85 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 219-221 («María de la Cruz al P. FB, Gandia 22 de marzo, 1566»)].
- 86 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 503-504 («Duquesa de Gandia al vizconde de Évol, Gandia 2 de febrero, 1542»)].
- 87 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 72-74 («P. A. Araoz al P. FB, Valladolid 22 de agosto, 1565»)].
- 88 Vegeu Pons [1981]; Garcia Oliver (Coord.) [1999]; Gisbert (ed.) [2000].
- 89 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 345-348 («Duque de Gandia al duque de Calabria y al Gobernador, Gandia 17 de junio, 1539»)].
- 90 Vegeu *MB* [vol. II, p. 643 («Carlos V a Leonor de Castro, Ratisbona 15 de junio, 1541»)].
- 91 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 299-303 («Duque de Gandia al P. FB, Gandia 1 de octubre, 1566»)].
- 92 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 207-208 («Sor Damiata a la duquesa de Gandia, Gandia 3 de marzo, 1530»)].
- 93 Vegeu *MB* [vol. III, pp. 16-17 («Duque de Gandia al P. Araoz, Gandia 18 de julio, 1546»)].

- 94 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 247-249 («Juan de Borja al P. FB, Madrid 27 de noviembre, 1569»)].
- 95 Vegeu Seijo [1974, p. 191]; Castillo de Lucas [1958, p. 393]; Vallejo *et al.* [2008, p. 24].
- 96 Les notícies de Fitero i Alhama apareixen, respectivament, a *MB* [vol. VII, pp. 612-614 («P. Navarro a FB, Granada 22 de julio, 1566»)] i *MB* [vol. VI, pp. 521-524 («Duque de Gandia al vizconde de Évol, Gandia 24 de marzo, 1542»)]. Per a més informació dels dos balnearis, vegeu Limón [1697]; Mezquíriz, [1986]; Villanúa [2002, pp. 278-282].
- 97 Vegeu *MB* VII [pp.168-169 («FB al príncipe de Éboli, Roma 27 de enero, 1563»)].
- 98 L'alquermes seria una de les quatre formes galèniques considerades magnès. Vegeu Mercant [2009]. Al *spill* apareix: «les pedres beuen polvorizadas, l e llimonades l e restaurant alquermes tant, l que no'ls profiten, l ans se n'enfiten». Vegeu Roig, [1928, p. 130].
- 99 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 409-411 («P. Juan de Polanco al P. David Wolfe, Roma 3 de diciembre, 1565»)].
- 100 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 250-251 (P. Juan de Polanco al P. Araoz, Roma 6 de febrero, 1565)].
- 101 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 187-190 (P. Ignacio Azevedo al P. FB, Almeirín, 3 de octubre, 1569)].
- 102 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 366-369 («FB al P. Juan Suárez, provincial de Castilla, Roma 9 de octubre, 1565»)].
- 103 Vegeu *MB* [vol. II, pp. 582-598 («Carlos V a FB, Toledo 26 de junio, 1539»)].
- 104 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 375-378 («P. Juan Suárez al P. FB, Burgos 30 de abril, 1570»)]. «Necesaria»: letrina. Vegeu *Diccionario RAE* [2001].
- 105 Vegeu *MB* [vol. I, pp. 251-275 («Carta de Privilegi, Gandia 2 de febrer, 1533»)].
- 106 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 646-652 («Codicil-li de Don Francisco de Borja davant Melchor Monroig, Gandia 17 de juny, 1547»)].
- 107 Vegeu *MB* [vol. I, pp. 538-559 («Testament de Francisco de Borja, duc de Gandia. Gandia a 26 d'agost, 1550»)].
- 108 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 613-619 («FB al P. J. Nadal, Turín 30 de julio, 1571»)].
- 109 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 174-184 («Capitulación matrimonial entre Francisco de Borja y Leonor de Castro, Barcelona, 26 de julio, 1529»)].
- 110 Vegeu *MB* [vol. I, pp. 600-611 («Testament d'Elionor de Castro, Gandia 27 de març, 1546»)]; *MB* [vol. I, pp. 538-559 («Testament de Francesc de Borja, Gandia 26 d'agost, 1550»)].
- 111 Ignacio de Loyola moria el 31 de juliol de 1556 i la congregació general havia d'eleger successor.
- 112 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 84-85 («Informe médico de los doctores Martín Santa Cara y Gálvez, Valladolid, 7 de febrero, 1558»)].
- 113 Vegeu: Comenge [1845]; Larregla [1952]; Martínez Millán [2000].
- 114 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 333-334 («P. Duarte a Borja, Ocaña, 31 de julio 1565»)].
- 115 Vegeu López Piñero [Biografía de Francisco Valles]; Barona [1993, pp. 197-215]; Granjel [1973, pp. 33-41]; Ortega y Marcos [1914].
- 116 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 613-619 («FB al P. J. Nadal, Turín, 30 de julio, 1571»)].
- 117 Vegeu *MB* [vol. V, pp. 656-658 («FB al P. J. Nadal, Burgos 7 de enero, 1572»)].
- 118 Vegeu *MB* [vol. VI, pp. 521-524 («Duque de Gandia al vizconde de Évol, Gandia 24 de marzo, 1542»)].
- 119 Vegeu *MB* [vol. IV, pp. 653-658 («P. Pedro de Saavedra al P. FB, Madrid 8 de octubre, 1568»)]. Vegeu text a l'apartat d'embaràs i part.
- 120 Vegeu apartat de patologia respiratoria.
- 121 Vegeu *MB* [vol. VII, pp. 60-61 («Maestre de Montesa, Pedro Galcerán de Borja, al vizconde de Évol, Valencia 25 de abril, 1552»)].

**BIBLIOGRAFIA**

- ACHTERBERG, J. (1991) *Woman as Healer*. Londres, Rider.
- ACKERKNECHT, E.H. (1993) *Breve historia de la psiquiatria*. Godella (Valencia), Seminari d'estudis sobre la ciència.
- AMOR, S. (2012) «La correspondència a Catalunya (segles XVI-XIX). Una aproximació a l'estat de la qüestió». *Afers*, 71/72, 325-341.
- ANDÚJAR, F. (2008) «Los rescates de cautivos en las dos orillas del Mediterráneo y en el mar (alafias)». En: W. Kaiser (eds.) *Les commerces des captifs*. Roma, Ecole Française de Rome, 201-225.
- ARBER, N.; Vaturi, M.; Schapiro, J.M.; Jelin, N.; Weinberger, A. (1994) «Effect of weather conditions on acute gouty arthritis». *Scand J Rheumatol*, 23(1), 22-24.
- ARRIZABALAGA, J. (2002) «Francisco López de Villalobos (c1473-c1549), médico cortesano». *DYNAMIS*, 22, 29-58.
- BARONA, J.L. (1993) *Sobre medicina e historia natural en el Renacimiento*. Valencia, Seminari d'Estudis sobre la Ciència, 197-215.
- BATLLORI, M. (1994) *La família Borja*. «Obra completa», vol. IV. València, Tres i Quatre.
- BENASSAR, B. (2010) *La España del siglo de oro*. Barcelona, Crítica.
- BETRÁN MOYA, J.L. (2006) *Historia de las epidemias es España y sus colonias (1348-1919)*. Madrid, La esfera de los libros.
- BLOCH, M. (1988) *Los reyes taumaturgos*. México, Fondo de cultura Económica.
- BRENNAN, S.A.; HARNEY, T.; QUEALLY, J.M.; O'CONNOR MCGOONA, J.; GORMLEY, I.C.; SHANNON, F.J. (2012) «Influence of weather variables on pain severity in end-stage osteoarthritis». *Int Orthop*, 36(3), 643-646.
- BUSSA, I. (2009) «La documentació dels Estats Sards d'Oliva». *Cabdells*, 6, 9-81.
- CABRÉ, M. y ORTIZ, T. (eds.) (2001) *Sanadoras, matronas y médicas en Europa, siglos XII-XX*. Barcelona, Icaria.
- CALERO, M.<sup>a</sup> C. (1990) *Aportación documental en torno al naufragio de la armada española en La Herradura (Almuñécar)*. Ayuntamiento de Almuñécar [Extracte disponible a: [www.ocioaventura.com/naufragio.htm](http://www.ocioaventura.com/naufragio.htm)].
- CALVO, J. (1703) *Cirugía universal y particular del cuerpo humano*. Valencia, Vicente Cabrera impresor.
- CANELLAS, B. (2010) *Francesc de Borja Lloctinent General de Catalunya*. Simat de Valldigna, La Xara Ed.
- CARRERAS, A. (1977) «Las epidemias de peste en la España del renacimiento». En: *V Congreso nacional de la S.E.H.M.*, 5-15 [Disponible a: [www.sehm.es/...y-congresos/vcongresonacionaldehistoriadelamedicinavoli/](http://www.sehm.es/...y-congresos/vcongresonacionaldehistoriadelamedicinavoli/)].
- CASSOLA, A. (2002) *El gran sitio de Malta de 1565: una aproximación histórica desde la Maltea de Hipólito Sans*. Valencia, Tilde.
- CASTILLO DE LUCAS, A. (1958) *Folkmedicina*. Madrid, Dossat.
- CASTILLO, E. (2007) *Manual de fitoterapia*. Barcelona, Elsevier Masson.
- CASTILLO GÓMEZ, A. (2002) «Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en los siglos XVI y XVII». En: *Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*, vol. I. Alcalá de Henares, 79-107.
- CHIRINO, A. (1505) *Menor daño de la medicina*. Madrid, Cosano Imp. [Edición de 1944 a cargo de A. González Palencia y L. Contreras Pozas].
- COMENGE, L. (1845) *Clínica Egregia*. Barcelona, Imprenta Enrich.

- DE DALMASES, C. (2002) *El padre Francisco de Borja*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos.
- DE ORUETA, R. (2000) *La Escultura Funeraria en España*. Guadalajara, Ed. AACHE.
- DEVESA, F. (2011) «La salut en *Monumenta Borgia VI*». *Afers*, 70, 727-744.
- DEVESA, F. (2012) «Aproximació a les malalties de Francesc de Borja». En: M. Pascual; J. G. Esplugues; M. E. Galiana; E. Trescastro; J. Bernabeu (eds.) *Trobades del Seminari d'Estudis sobre la Ciència*. Sant Vicent del Raspeig.
- Diccionario de Autoridades (1726-1729)*. Madrid, Imp. Real Academia.
- Diccionario de la RAE* (2001). 22.<sup>a</sup> edició, Real Academia Española [Disponible a [www.rae.es](http://www.rae.es)].
- Diccionario Español de Textos Médicos Antiguos (DETEMA)* (1996). Madrid, Ed. Arco Libros S.L.
- ESTEVA DE SAGRERA, J. (2005) *Historia de la Farmacia*. Barcelona, MASSON.
- FABIÉ A.M. (1886) *Vida y escritos de Francisco López de Villalobos*. Madrid, Imprenta de Miguel Ginesta.
- FONT QUER, P. (1985) *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*. Barcelona, Labor.
- FORNACIARI, G.; GIUFFRÀ, V.; BIANUCCI, R. (2010) «Identification of pathogens in ancient skeletal series: the malaria of the Medici grand dukes (Florence, XVI century)». *Med Secoli*, 22(1-3), 261-272.
- FRAZER, J.G. (2011) *La rama dorada. Magia y religión*. Mexico, Fondo de cultura económica.
- FRESQUET, J.L. (1993) *La experiencia americana y la terapéutica en los Secretos de cirugía (1567) de Pedro Arias de Benavides*. Valencia, Instituto de Estudios Documentales e Históricos sobre la Ciencia (Universitat de Valencia-CSIC).
- FRESQUET, J.L. (2002) «La práctica médica en los textos quirúrgicos españoles en el siglo XVI». *DYNAMIS*, 22, 251-277.
- FRESQUET, J.L. (2002) *Juan Fragoso y los «Discursos de las cosas aromáticas, árboles y frutas...» (1572)*. Valencia, Instituto de Historia de la Ciencia y Documentación López Piñero (CSIC, Universitat de Valencia), CD.
- GARCÍA BALLESTER, L. (1972) «Galeno». En: P. Laín Entralgo. *Historia Universal de la Medicina II*. Barcelona, SALVAT, 209-268.
- GARCÍA HERNÁN, E. (1999) *Francisco de Borja, grande de España*. Valencia, Institució Alfons el Magnànim.
- GARCÍA MARSILLA, J.V. (1999) «El luxe dels llépols. Sucre i costum sumptuari a la València tardomedieval». *Afers*, 32, 83-99.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S. (1980) *Bandolers, Corsaris i Moriscos*. Valencia, Eliseu Climent Ed.
- GARCÍA OLIVER, F. (Coord.) (1999) «Sucre i creixement econòmic a la baixa Edat Mitjana». *Afers*, 32.
- GARCÍA SIMÓN, A. (1995) *El ocaso del emperador*. Madrid, Ed. Nerea.
- GISBERT, J.A. (ed.) (2000) *Sucre & Borja. La canyamel dels ducs*. Gandia, Generalitat Valenciana / Ajuntament de Gandia / CEIC Alfons El Vell, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana.
- GONZÁLEZ NAVARRO, G. (2006) *Historia de la Obstetricia y Ginecología Española*. Tomo I, Madrid, Habe Editores s.l.
- GONZÁLEZ TERNERO, J.C. (2009) «El doctor Escoriaza, médico de Reyes». *Cuadernos de Genealogía*, 5, 37-42 [Disponible a: [www.euskomedia.org](http://www.euskomedia.org) > Enciclopedia Auñamendi].
- GRANJEL, L.S. (1973) «Humanismo médico renacentista». En: P. Laín Entralgo. *Historia universal de la medicina*, vol. IV. Barcelona, Salvat Editores.

- GURPEGUI, J.R. (2003) «Introducción». En: A. López de Corella. *De Morbo Pustulato, sive Lenticulari, quem Nostrates Tabardillo Apellant (Sobre la enfermedad pustulata o lenticular, que los nuestros llaman Tabardillo)*. Bilbao, Museo Vasco de la Medicina y de la Ciencia, 7-32.
- HOMER (2011) *Odissea*. Barcelona, Proa [Versió de J. F. Mira].
- IBORRA GASTALDO, J. (1990) *El tinell del Tirant. La cuina clàssica del segle XV*. Oliva, Colomar Editors.
- IBORRA IBORRA, P. (1886) «Memoria sobre la institución del Real Proto-Medicato...». *Anales de la Real Academia de Medicina*. Tomo VI. Cuaderno VI. Madrid, Imp. de J. Casano, 1943, 406 [Disponible a: [books.google.es/books?id=QMI23t8oKFcC...](http://books.google.es/books?id=QMI23t8oKFcC...)].
- IGLESIAS APARICIO, P. (2003) «Cap. VI. Las mujeres en la historia de la salud». En: *Mujer y Salud: Las escuelas de medicina de mujeres de Londres y Edimburgo*. Tesis doctoral dirigida por J.J. Zaro Vera. Universidad de Málaga. Disponible a [www//dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=17836](http://www//dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=17836)
- IGLESIAS-GAMARRA, A.; QUINTANA, G.; RESTREPO, J.F. (2006) «Prehistoria, historia y arte de la Reumatología, gota y espondilitis anquilosante, Parte II». *Revista Colombiana de Reumatología*, 13(2), 120-141.
- JETTER, D. (1972) «Los hospitales en la edad media». En: P. Laín Entralgo. *Historia Universal de la Medicina III*. Barcelona, SALVAT, 263-296.
- LA PARRA, S. (1994) «Els Borja, ducs de Gandia». *Afers*, 17, 11-29.
- LAGUNA, A. (1566) *Pedacio Dioscorides Anarzabeo*. Salamanca, Mathias Gast. Faccsimil / Cajaduro 2009.
- LARREGLA, S. (1952) «Aulas Médicas en Navarra. Crónica de un movimiento cultural». *Diputación Foral de Navarra / Institución Príncipe de Viana* [Disponible a: [www.navarra.es/NR/rdonlyres/...296F.../AULASMEDICAS.pdf](http://www.navarra.es/NR/rdonlyres/...296F.../AULASMEDICAS.pdf)].
- LIMÓN, A. (1697) *Espejo cristalino de las aguas de España*. Alcalá de Henares, Francisco García Fernández impresor de la Universidad [Disponible en: [books.google.com/.../Espejo\\_cristalino\\_de\\_l\\_](http://books.google.com/.../Espejo_cristalino_de_l_)].
- LÓPEZ PIÑERO, J.M.<sup>a</sup> (1991) *El Vanquete de Nobles Cavalleros (1530) de Luis Lobera de Ávila y la bigiene individual del siglo XVI*. Valencia, Ministerio de Sanidad y Consumo.
- LÓPEZ PIÑERO, J.M.<sup>a</sup> «Biografía de Fernando de Mena» [Disponible a [www.mcnbiografias.com/.../show?...mena-fe.](http://www.mcnbiografias.com/.../show?...mena-fe.)].
- LÓPEZ PIÑERO, J.M.<sup>a</sup> «Biografía de Francisco Valles» [Disponible a: [www.mcnbiografias.com/.../show?...valles-fr.](http://www.mcnbiografias.com/.../show?...valles-fr.)].
- LÓPEZ PIÑERO, J.M.<sup>a</sup> (2006) «Los orígenes de los estudios sobre la salud pública en la España renacentista». *Rev Esp Salud Pública*, 80, 445-456.
- MARTÍ FERRANDO, J. (2002) *Instituciones y sociedad valencianas en el imperio de Carlos V*. Valencia, Biblioteca Valenciana.
- MARTÍNEZ MILLÁN, J. (dir.) (2002) *La Corte de Carlos V. Los servidores de las Casas Reales*. Volumen IV. Madrid, Sociedad Estatal para la conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V.
- MARTÍNEZ TORRES, J.A. (2004) *Prisioneros de los infieles. Vida y rescate de los cautivos cristianos en el Mediterráneo musulmán (siglos XVI-XVII)*. Barcelona, Ed. Bellaterra.
- MAZANA, J.S. (2009) «La tuberculosis y sus epónimos...». *Rev Esp Sanid Penit*, 11, 27-23.
- MENÉNDEZ PELAYO, M. (1998) *Historia de los heterodoxos españoles*. Madrid, B.A.C.

- MERCANT, J. (2009) «Aportación a la historia de la farmacoterapia: los carteles de los contenedores de medicamentos de la farmacia de la Real Cartuja de Valdemosa». *Medicina Balear*, 24(3), 16-28.
- MERCANT, J. (2011) «Aportación a la historia de la farmacoterapia urológica». *Actas Urológicas Españolas*, 35(2), 99-106.
- MESTRE, A. (2000) «La carta, fuente de conocimiento histórico». *Revista de Historia Moderna*, 18, 13-26.
- MEZQUIRIZ, M.A. (1986) «Las termas romanas de Fitero». *Homenaje a JM Lacarra, Príncipe de Viana, Pamplona*, anexo III, año XLVII, 539-554.
- MONARDES, M. (1989) *La Historia Medicinal de las cosas que traen de nuestras Indias Occidentales (1565-1574)*. Madrid, Ministerio de Sanidad y Consumo.
- MONTAIGNE, M. (2012) *Diari de viatge*. Barcelona, La Mansarda [Traducció a cura de V. Alonso].
- MONUMENTA BORGIA (MB) (1894, 1903, 1908, 1910, 1911) *Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandiae dux et Societatis Jesu Praepositus Generalis tertius*. Vol. I-V. «Monumenta Historica Societatis Jesu», Madrid, IHSI. Versió digital a Internet Archive.
- MONUMENTA BORGIA (MB) (2003, 2009) *Sanctus Franciscus Borgia, quartus Gandiae dux et Societatis Jesu Praepositus Generalis tertius*. Vol. VI-VII. València / Roma, Biblioteca Valenciana / IHSI [Ed. a cargo de E. García Hernán].
- MORENO, R.M.<sup>a</sup> (1985-86) «Acerca de la qualitat del calor innato en les febres, segun Galeano». *DYNAMIS*, 5-6, 11-30.
- OBIOLS, LL. (2008-2009) «Relacions entre el comtat de Foix i el bandolerisme a l'Alt Urgell i la Cerdanya durant el segle XVI». *Annals*, 6, 111-132. Disponible a: [www.raco.cat/index.php/annalsCER/article/viewFile/.../333433](http://www.raco.cat/index.php/annalsCER/article/viewFile/.../333433)
- OLASO, V. (1988) *L'hospital de Sant Marc de Gandia, una institució per a pobres malalts*. Gandia, CEIC Alfons el Vell.
- OLASO, V. (2010) *Historia de la Fundación Hospital de San Marcos y San Francisco de Borja*. Gandia, CEIC Alfons el Vell.
- ORDI, J.; ALONSO, P.L.; DE ZULUETA, J.; ESTEBAN, J.; VELASCO, M.; MAS, E.; CAMPO, E.; FERNÁNDEZ, P.L. (2006) «The severe gout of Holy Roman Emperor Charles V». *N Engl J Med*, 355(5), 516-520.
- ORTEGA, E. y MARCOS, B. (1914) *Francisco de Valles (El divino)*. Madrid, Imprenta clásica española.
- PANIAGUA, J.A. (1973) «Clínica del Renacimiento». En: P. Laín Entralgo. *Historia Universal de la Medicina*, vol. IV. Barcelona, SALVAT, 87-105.
- PASTOR ZAPATA, J.L. (1998) «El ducat de Gandia: la construcció d'un espai senyorial». En: *L'Europa renaixentista. Simposi internacional sobre els borgia*. Gandia, CEIC Alfons el Vell/Tres i Quatre, 233-270.
- PEARCE, J.M.S. (2007): «A brief history of sciatica». *Spinal cord*, 45, 592-596.
- PERLA, A. (1998) *Historia de una estufa. Las placas cerámicas del XVI en la casa Aguirrebeña de Bergara*. Irun, Bergarako Udala.
- PESTRONK, A. (1988) «The first neurology book. De Cerebri Morbis... (1549) by Jason Praten-sis». *Arch Neurol*, 45, 341-344.
- PETRUCCI, A. (2008) *Scrivere lettere. Una storia plurimillennaria*. Bari (Italia), Ed. Laterza.
- PIERA, J. (2009) *Francesc de Borja, el duc sant*. Barcelona, Edicions 62.
- PLINIO SEGUNDO, C. (1999) *Historia Natural. Tradladada y anotada por el Doctor Francisco Hernández y por Jerónimo de Huerta*. Universidad Nacional de México. Madrid, Visor Libros.



- PONS, F. (1981) *Aspectos económico-sociales del condado de Oliva (1500-1750)*. Valencia, Ayuntamiento de Oliva.
- PONS, F. (2001) «Sobre la peste de Oliva de 1785». *Cabdells*, 3, 95-117.
- PONS, F. (2004) «El secretario real Juan González de Villasimpliz: testamento, inventario y subasta de sus bienes en Gandía en 1548». *Estudis*, 30, 75-105.
- QUEIROGA DE FIGUEIREDO, E.C.; FIGUEIREDO, G.C.; DANTAS, R.T. (2011) «Influência de elementos meteorológicos na dor de pacientes com osteoartrite: revisão da literatura». *Rev Bras Reumatol*, 51(6), 616-628.
- REVERTE, J.M. (2012) «Toque de reyes. La escrófula». Disponible a: [www.gorgas.gob.pa/.../toque%20de%20reye.../08/10/2012](http://www.gorgas.gob.pa/.../toque%20de%20reye.../08/10/2012).
- RICO, J.L. (1990) *La asistencia hospitalaria durante los siglos XVII y XVIII*. Hospital de San Marcos de la Ciudad de Gandía. Tesis doctoral. Universidad de Navarra, Facultad de Medicina, Cátedra de Historia de la Medicina.
- RIERA, P. y ALBI, G. (2004) «El avicenisimo renacentista en la Universidad de Salamanca». *Llull*, 27, 705-745.
- ROIG, J. (1928) *Llibre de les dones o Spill*. Barcelona, Ed Barcino.
- SÁNCHEZ DÍAZ, G. (2010) «Usos y difusión de la raíz del Michoacán en el siglo XVI». *Identidad*, 163, 9-12. Disponible a: [www.cic.umich.mx/documento/.../163.pdf](http://www.cic.umich.mx/documento/.../163.pdf)
- SAURET, S. «Historia del tratamiento de la tuberculosis». Disponible a: [www.aspb.es/vitb/docs/HISTRACHT.HTM](http://www.aspb.es/vitb/docs/HISTRACHT.HTM) (08/10/2012).
- SEIJO, F.G. (1974) *Curanderismo y medicina popular en el País Valenciano*. Alcoi, Ediciones biblioteca alicantina.
- SENDRA, J. (1998) *Els Comtes d'Oliva a Sardenya*. Oliva, Ajuntament d'Oliva.
- URTEAGA, L. (1993) «La teoría de los climas y los orígenes del ambientalismo». *GEO crítica*, 99. Disponible en: [www.ub.edu/geocrit/geo99.htm](http://www.ub.edu/geocrit/geo99.htm)
- VALLEJO, J.R.; Peral, D.; CARRASCO, M.<sup>a</sup> C. (2008) «Prácticas mágicas en la medicina popular de un pueblo extremo de colonización». *Gazeta de Antropología*, 24(2), 1-15. Disponible a: <http://hdl.handle.net/10481/6921>.
- VÁZQUEZ, D. (2011) *Historia de la vida del padre Francisco de Borja, tercero general de la compañía de Jesús*. Gandía, CEIC Alfons El Vell [Edición crítica de Santiago La Parra López del manuscrito de 1586].
- VILANOVA (de), A. (1947) «Regiment de sanitat a Jaume II (versió de Berenguer Sarricra)». En: *Obres Catalanes, volum II: escrits mèdics*. Barcelona, Ed. Barcino.
- VILLALBA, J. (1802-1803) *Epidemiología española o historia cronológica de las pestes, contagios, epidemias y epizootias que han acaecido en España desde la venida de los cartagineses hasta el año 180*. Madrid, Mateo Repullés.
- VILLANÚA, L. (2002) «Balnearios de Alhama de Granada. Historia y generalidades». *Anal. Real Acad. Nac. Farm.*, 68, 8-22.
- YARON, M.; Caspi, D.; Kaufman, I.; Zemach, M.; Grotto, I.; Altman, R. (2011) «Estimation of the prevalence of rheumatic diseases in Israel». *Semin Arthritis Rheum*, 40(5), 473-478.